

ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ

Περιοδική έκδοση ιστορικών σπουδών

ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ Έφη Άβδελά, «Μεταπολίτευση»: όσα δέν γνωρίζουμε καί θέλουμε νά μάθουμε ~ Εύη Καρούζου, Στιγμιότυπα διαλόγου ~ Στέφανος Ίωαννίδης, Άντιλήψεις γιά τήν έργασια ~ Θάνος Άγγελόπουλος, Δημόσια Ιστορία, άκαδημαϊκή Ιστορία καί ιδεολογία

■ ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΑ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΑ ΣΤΟ ΑΡΧΕΙΟ: ΝΕΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΑΠΟ ΤΑ ΚΑΤΩ Δήμητρα Λαμπροπούλου, Εισαγωγή ~ Άννα Ματθαίου, Λέξεις καί πρόσωπα στά έγγραφα τών άρχείων ~ Δήμητρα Βασιλειάδου, Ιστορία «άπό κάτω» καί Ιστορία «άπό μέσα» ~ Κωστής Γκοσίνας, Στά Ίχνη παραβατικών ύποκειμένων ~ Ντίνα Βαΐου, Άπό τήν όπτική του (άστικού) χώρου

■ ΑΛΙΚΗ ΒΑΞΕΒΑΝΟΓΛΟΥ Έξεγέρσεις καί άντιστάσεις χωρικών: νέες έρμηνείες άπό τή μεσαιωνική Ιστοριογραφία τής Δυτικής Εύρώπης ■ ΝΙΚΟΣ ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΣ Μορφές συμμετοχής τών γυναικών στήν πολιτική ζωή του έλληνικού κράτους

■ ANNA ΣΑΛΛΑΒΑΤΗ Τό άστικό νεκροταφείο τόπος έπιτέλεσης του έθνικού ■ ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΚΑΡΑΛΗ Φωτογραφικές άναζητήσεις στήν Έλλάδα του Μεσοπολέμου ■ ΕΛΕΝΗ ΓΕΡΟΝΤΑΚΟΥ Άρχαιολογία καί τοπική κοινότητα στήν Άνατολική Κρήτη μέσα άπό τά ήμερολόγια τής άνασκαφής Ζάκρου

■ ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ Στάθης Μπίρταχας ~ Γεράσιμος Δ. Παγκράτης ~ Νικόλαος Παπαστρατηγάκης ~ Γιώργος Β. Νικολάου ~ Can Nacar - Σωκράτης Δ. Πετμεζάς ~ Πόπη Πολέμη ~ Δημήτρης Δημητρόπουλος ~ Δήμητρα Λαμπροπούλου

Άντιλήψεις για την εργασία καί τρόποι ένσωμάτωσής της σέ πρόσφατες ιστορίες τής Ελλάδας

Τά τελευταία χρόνια ἔχει συγκεντρωθεῖ ἕνας ὄχι εὐκαταφρόνητος ἀριθμός μελετῶν πού ἐμπίπτουν στήν κατηγορία τῶν «γενικῶν ιστοριῶν» τῆς Ἑλλάδας. Πρόκειται γιά ἀφηγήσεις οἱ ὁποῖες ἐκκινοῦν εἴτε ἀπό τήν ἴδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους εἴτε ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα καί φτάνουν ἕως τή σύγχρονα. Οἱ ἀντιρρήσεις πού ἔχουν ἐκφραστεῖ γιά τό κατά πόσον ἡ «γενική ἱστορία» μιᾶς χώρας συνιστᾷ ἕνα σαφές ἐρευνητικό πεδίο¹ δέν εἶναι δίχως βάση· οἱ ἔννοιες τῆς χώρας, τοῦ κράτους ἢ τοῦ αἰῶνα, πού χρησιμοποιοῦνται στούς τίτλους τῶν σχετικῶν βιβλίων (ὅπως καί οἱ ἔννοιες ἔθνος ἢ ἑλληνισμός, πού ἀπαντῶνται παλαιότερα) φέρουν διαφορετικές συνδηλώσεις καί ταυτόχρονα προσδιορίζουν μέ τρόπο χαλαρό τό πρὸς διερεύνηση ἀντικείμενο. Ὅστόσο, οἱ ἀφηγήσεις αὐτές, παρμέντες ὡς σύνολο, δημιουργοῦν στήν πράξη ἕνα διεπιστημονικό πεδίο ἀνταλλαγῆς ἀπόψεων γιά τή συνολική πορεία τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Ἐξάλλου, οἱ συγκεκριμένες συμβολές διαπνέονται ἀπό τήν πρόδηλη διάθεση τῶν συγγραφέων νά καταθέσουν στόν δημόσιο διάλογο τήν ἀπάντησή τους στό ἐρώτημα «πῶς φτάσαμε ὡς ἐδῶ»;», τό ὁποῖο σχετίζεται ἄμεσα μέ τή χρεοκοπία τοῦ 2010 καί τήν ὑπαγωγή τῆς χώρας στό καθεστῶς τῶν Μνημονίων καί τῆς τριπλῆς δημοσιονομικῆς ἐπιτήρησης. Στίς νέες αὐτές ιστορίες, ἕνας ἀπό τούς κύριους στόχους τῆς ἀνάλυσης τοῦ παρελθόντος εἶναι ἡ ἐρμηνεία τῆς σημερινῆς κατάστασης. Στό παρόν ἄρθρο θά ἀναφερθοῦμε σέ δύο μονογραφίες τοῦ Κώστα Κωστή (*Τά Κακομαθημένα Παιδιά τῆς Ἱστορίας καί Ὁ Πλοῦτος τῆς Ἑλλάδας*), καθώς καί σέ μία τοῦ Ἀντῶνη Λιάκου (*Ὁ Ἑλληνικός 20ός Αἰώνας*)².

1. Κώστας Κωστής, *Τά Κακομαθημένα Παιδιά τῆς Ἱστορίας. Ἡ Συγκρότηση τοῦ Νεοελληνικοῦ Κράτους, 18ος-21ος Αἰώνας*, Ἀθήνα 2018 (ἴ2013), σ. 5.

2. Κώστας Κωστής, *Τά Κακομαθημένα Παιδιά*, ὀ.π.· τοῦ ἴδιου, *Ὁ Πλοῦτος τῆς Ἑλλάδας. Ἡ Ἑλληνική Οἰκονομία ἀπό τούς Βαλκανικούς Πολέμους Μέχρι Σήμερα*, Ἀθήνα 2019· Ἀντῶνης Λιάκος, *Ὁ Ἑλληνικός 20ός Αἰώνας*, Ἀθήνα 2019. Τό παρόν ἄρθρο βασίζεται σέ εἰσήγησή μου πού πραγματοποιήθηκε στό ἐαρινό ἐξάμηνο τοῦ 2022-2023, στό πλαίσιο τοῦ μεταπτυχια-

Κάθε αφήγηση με χαρακτήρα «γενικής ιστορίας» επαναφέρει μιά σειρά από βασικά ζητήματα ιστορικής μεθοδολογίας. Όσον αφορά την περιοδολόγηση, πρόκειται για έναν τομέα όπου οι καινοτομίες, αναμενόμενα, σπανίζουν³. Περισσότερη έλευθερία έχουν οι συγγραφείς όταν καλούνται να προσδιορίσουν τη σχέση μεταξύ των πεδίων που συμβατικά αποκαλούμε «κοινωνικό», «οικονομικό» και «πολιτικό». Ο τρόπος με τον οποίον ξεδιπλώνεται στις αφηγήσεις αυτή η σχέση καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τη συνολικότερη ιστοριογραφική προσέγγιση. Αρκεί να θυμηθούμε ότι, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η κριτική που ασκήθηκε στην πολιτική και διπλωματική ιστορία για αγνόηση της ιστορίας και της συμβολής των «άπο κάτω», οδήγησε στη συγκρότηση της κοινωνικής ιστορίας. Λιγότερο γνωστές είναι ίσως οι μετέπειτα συζητήσεις στο έσωτερικό της ίδιας της κοινωνικής ιστορίας αναφορικά με την τάση να ξεοβελίζεται ή πολιτική από τις έρευνες⁴. Σήμερα φαντάζει δύσκολο τό να επιστρέψουμε σε μιά ιστοριογραφία που αγνοεί τις ιδέες και πράξεις των καθημερινών ανθρώπων, αλλά και τό να υποστηρίξουμε μιά ιστοριογραφία που γράφεται έρημη των πολιτικών ιδεολογιών και των κρατικών πολιτικών.

Στά πεδία που αποκαλούμε «κοινωνικό» και «οικονομικό», η εργασία των ανθρώπων καταλαμβάνει μιά σημαντική θέση. Μέ βάση την πορεία που έχει διαγράψει η ιστορία της εργασίας στην Ελλάδα από τη δεκαετία του 1980 και έπειτα⁵, νομιμοποιείται κανείς να θέσει έρωτήματα που αφορούν τον βαθμό στον οποίο οι συγγραφείς την ενσωματώνουν στις αφηγήσεις τους, καθώς και τις πλευρές της εργασίας στις όποιες δίνουν έμφαση. Είναι δεδομένο ότι η εργασία δέν είναι εύκολο να αγνοηθεί όλοσχερως, αλλά πολλές φορές, σε μεγάλες αφηγήσεις, νοείται με την περιοριστική έννοια του συντελεστή της παραγωγής. Ταυτίζεται με τον μισθό, και μάλιστα με μιά έπίσης περιοριστική σύλληψή του – καταρχάς ως κόστος παραγωγής για τούς έργοδότες και έπειτα ως εισόδημα για τούς εργάτες. Η κοινωνική ιστορία και η ιστορία της εργασίας προσπαθούν για δεκαετίες να διευρύνουν αυτές τις αντίληψεις. Η περίπτωση του μισθού είναι χαρακτηριστική. Από

κοϋ σεμιναρίου «Τεχνολογία και οικονομική ανάπτυξη στην Ευρώπη και την Ελλάδα, 18ος-20ός αιώνας» (Πανεπιστήμιο Ίωαννίνων, Τμήμα Ίστορίας και Αρχαιολογίας, διδάσκουσες: Άννα Μαχαιρά, Αήδα Παπαστεφανάκη).

3. Πά την έπιλογή του Άντώνη Λιάκου να έπιεντρώσει στη μελέτη του 20ού αιώνα βλ. τό κείμενο του Βαγγέλη Καραμανωλάκη, «Τό Κύτταρο και ό Μεταβολισμός του: Μιά ανατομία του Έλληνικού 20ού αιώνα», π. *Τά Ίστορικά*, τχ. 75, 2022, σ. 214-219.

4. Τό νημα της σχετικής συζήτησης ξεκινά από τό G. Eley - K. Nield, «Why Does Social History Ignore Politics?», π. *Social History*, τ. 5:2, 1980, σ. 249-271.

5. D. Lambropoulou, A. Liakos, Y. Yannitsiotis, «Work and Gender in Greek Historiography During the Last Three Decades», στο Berteke Waaldijk (έπιμ.), *Professions and Social Identity. New European Historical Research on Work, Gender and Society*, Πίζα 2006, σ. 1-14. Αήδα Παπαστεφανάκη, *Εργασία, Τεχνολογία και Φύλο στην Έλληνική Βιομηχανία. Η Κλωστοϋφαντουργία του Περαϊά, 1870-1940*, Ηράκλειο 2009, σ. 20-28.

τό 1980 προτείνεται μιά κοινωνική-πολιτισμική θεώρηση, ή όποια συνεκτιμᾷ πληθους παραγόντων: τή φύση τῆς ἐργασίας πού ἐκτελεῖται, τή μορφή τῆς ἀμοιβῆς, τούς τρόπους μέ τούς όποίους οἱ ἐργοδότες προσλαμβάνουν προσωπικό, τήν τοποθέτηση τοῦ μισθοῦ ἐντός τοῦ συνολικοῦ εἰσοδήματος τοῦ ἀτόμου καί τῆς οἰκογένειας, τήν ἔμφυλη διάσταση τοῦ μισθοῦ, τίς διενέξεις γιά τήν ἀμοιβή, τό «νόημα» τοῦ μισθοῦ. Συνοπτικά, τό ἐρώτημα «πόσο πληρώνονταν οἱ ἄνθρωποι;» ἐνσωματώνεται στό ἐρώτημα «πῶς πληρώνονταν;»⁶. Γενικότερα, ἀναμένει κανεῖς ό τρόπος μέ τόν όποιο ή ἐργασία ἐνσωματώνεται στίς πρόσφατες ἱστορίες τῆς Ἑλλάδας νά καθρεφτίζει τίς προδιαμορφωμένες ἀντιλήψεις τῶν ἱστορικῶν γιά τήν ἐργασία καί τή σημασία της στήν κοινωνική ἐξέλιξη. Ἡ διερεύνηση αὐτοῦ τοῦ θέματος στίς συγκεκριμένες μελέτες πού ἐξετάζονται ἐδῶ ἀποκτᾷ ἀκόμη περισσότερο νόημα, διότι οἱ δύο συγγραφεῖς ἔχουν παράξει σημαντικό ἔργο εἴτε στό πεδίο τῆς ἱστορίας τῆς ἐργασίας αὐτό καθαυτό (ό Ἀντώνης Λιάκος, τή δεκαετία τοῦ 1990⁷), εἴτε στό συγγενές πεδίο τῆς οικονομικῆς ἱστορίας καί τῆς ἱστορίας τῶν ἐπιχειρήσεων (ό Κώστας Κωστής μέ δύο μονογραφίες μόνο τήν τελευταία δεκαετία⁸). Ἀναδεικνύεται ό παράγοντας ἐργασία ὡς χρήσιμος γιά τήν ἐξήγηση τῆς ἱστορικῆς πορείας τῆς Ἑλλάδας ἢ, ἀντίθετα, εἶναι ἐπουσιώδης ὅταν κανεῖς ἐξετάζει τή «μεγάλη εἰκόνα»; Εἶναι κάποιες πλευρές τῆς ἐργασίας σημαντικότερες ἀπό ἄλλες;

Ἡ μεταπολεμική Ἑλλάδα φαντάζει ὡς ἓνα ἀπό τά πλέον πρόσφορα πεδία γιά τή διερεύνηση αὐτῶν τῶν ἐρωτημάτων. Ὁ συνδυασμός τῶν κοινωνικο-οικονομικῶν ἐξελίξεων⁹ (εἰδικά μεταξύ 1960-1974), πού ἄλλαξαν ριζικά τήν εἰκόνα τῆς χώρας, μέ τήν πολιτική καί κινηματική ἀμφισβήτηση τοῦ μετεμφυλιακοῦ κράτους, τήν ἐπιβολή τῆς δικτατορίας τῶν Συνταγματαρχῶν (1967-1973) καί τήν «πρώμη» Μεταπολίτευση (1974-1981) δημιουργεῖ μιά ἰσχυρή βάση γιά τήν διερεύνηση τῆς σχέσης μεταξύ «κοινωνικοῦ», «οἰκονομικοῦ» καί «πολιτικοῦ», ἀλλά καί τῆς ἐργασίας ὡς ἑνός δυνητικοῦ ἐρμηνευτικοῦ παράγοντα τῶν ἐξελίξεων.

Ἀντικομμουνιστικό ἢ μετεμφυλιακό κράτος;

Οἱ ἀντιλήψεις τῶν ἱστορικῶν γιά τήν ἐργασία τοποθετοῦνται ἐντός τῶν εὐρύτερων σχημάτων μέ τά όποια ἐξηγοῦν τήν κοινωνική ἀλλαγή. Ἔχει παρατηρηθεῖ ὅτι οἱ συγγραφεῖς τῶν ἱστοριῶν τῆς Ἑλλάδας πού ἔχουν δημοσιευτεῖ τήν τελευ-

6. Peter Scholliers - Leonard Schwarz (ἔπιμ.), *Experiencing Wages. Social and Cultural Aspects of Wage Forms in Europe since 1500*, Νέα Ὑόρκη-Ὁξφόρδη 2004, σ. 3-24.

7. Ἀντώνης Λιάκος, *Ἐργασία καί Πολιτική στήν Ἑλλάδα τοῦ Μεσοπολέμου. Τό Διεθνές Γραφεῖο Ἐργασίας καί ἡ Ἀνάπτυξη τῶν Κοινωνικῶν Θεσμῶν*, Ἀθήνα 2016 (1993).

8. Κώστας Κωστής, *Κράτος καί Ἐπιχειρήσεις στήν Ἑλλάδα. Ἡ ἱστορία τοῦ «Ἀλονμνίου τῆς Ἑλλάδος»*, Ἀθήνα 2013· τοῦ ἴδιου, *Ὁ Πλοῦτος τῆς Ἑλλάδας*, ὁ.π.

9. Ἀλέξης Φραγκιάδης, *Ἑλληνική Οἰκονομία 19ος-20ός Αἰώνας. Ἀπό τόν Ἀγώνα τῆς Ἀνεξαρτησίας στήν Οἰκονομική καί Νομισματική Ἐνωσή τῆς Εὐρώπης*, Ἀθήνα 2007, σ. 179-195.

ταία δεκαετία προτείνουν «φιλόδοξα έρμηνευτικά σχήματα μεγάλης έμβέλειας», τά όποια όφείλουν νά τροποποιηθοϋν, ή έστω νά έκλεπτονθοϋν, μέσω του έπισημονικού διαλόγου¹⁰. Ένα τέτοιο σχήμα είναι ή «ρεαλιστική προσέγγιση του κράτους» του Κώστα Κωστή. Τό σχήμα αυτό παρουσιάστηκε από τον συγγραφέα στον πρόλογο τής δεύτερης έκδοσης του βιβλίου του *Τά Κακομαθημένα Παιδιά τής Ιστορίας*. Συνίσταται στή θέση ότι «δέν είναι δυνατόν νά κατανοηθεί ένα κράτος έξω από τό περιβάλλον του», και ισχύει «σέ κάθε περίοδο τής ιστορίας και φυσικά σέ κάθε γεωγραφικό μήκος και πλάτος»¹¹. Η πιό χαρακτηριστική περίπτωση εφαρμογής αυτής τής θέσης βρίσκεται στήν ανάλυση του συγγραφέα για τήν τρικουπική περίοδο¹². Η «ρεαλιστική προσέγγιση» αποσκοπεί, ταυτόχρονα, και στήν άμφοσβήτηση των ταξικών αναλύσεων. Ο Κωστής άλλου ύπονοει και άλλου δηλώνει ρητά ότι ή Άριστερά¹³ στήν Ελλάδα έχει ύποστηρίξει μη τεκμηριωμένες άπόψεις για τό ρόλο των τάξεων στήν ιστορία τής χώρας και έχει προωθήσει έναν μη έπιστημονικό τρόπο ανάλυσης των πολιτικών εξελίξεων. Για τον Κωστή, τά κράτη έχουν τά δικά «τους» συμφέροντα, τά όποια προκύπτουν από τίς αναγκαιότητες του διεθνούς περιβάλλοντος και όχι από τους κοινωνικούς ανταγωνισμούς¹⁴. Όρισμένοι πεφωτισμένοι πολιτικοί είναι σέ θέση νά άντλαμβάνονται τά συμφέροντα του κράτους και νά τά επιβάλλουν στον πληθυσμό, ενώ άλλοι, μη βλέποντας πιό πέρα από τήν άνάρρηση ή τή διατήρησή τους στήν έξουσία, λειτουργούν εις βάρος τής χώρας¹⁵.

10. Δήμητρα Λαμπροπούλου - Νίκος Ποταμιάνος, «Εισαγωγικό Σημείωμα», π. *Τά Ιστορικά*, τχ. 75, 2022, σ. 4-5.

11. Κ. Κωστής, *Τά Κακομαθημένα Παιδιά*, ό.π., σ. 5-21.

12. Ο Κωστής άποσπνδεί τό τρικουπικό πρόγραμμα από τήν έξυπηρέτηση συμφερόντων τής άστικής τάξης, άποδίδοντάς το έξ όλοκλήρου στήν προσπάθεια άποφυγής τής ύποβάθμισης τής χώρας από διεθνή άποψη, μετά τίς άλλαιές στο διεθνές πλαίσιο από τό 1878 κ.έξ. (*Τά Κακομαθημένα Παιδιά*, ό.π., σ. 6-8, 442 κ.έξ.).

13. Έκει νομίζω ότι άπευθύνονται οί κατηγορίες για «πολιτική συνθηματολογία», «έθνοκεντρισμό» και «ήθικολογία». Δέν είναι ξεκάθαρο τό κατά πόσον πρόκειται για σφάλματα που έχουν διαπραχθεί σέ ιστοριογραφικό επίπεδο ή άφορούν τή συλλογική μνήμη τής ελληνικής κοινωνίας ή τμημάτων της (*στο ίδιο*, σ. 7, 10, 20).

14. Η Εϋη Καρούζου έχει παρατηρήσει ότι ή κοινωνία έμφανίζεται στα *Κακομαθημένα Παιδιά* «ώς προς τίς σχέσεις της μέ τό κράτος και όχι καθεαυτήν», «περισσότερο ως άντανάκλαση τής δράσης του κράτους» (Ε. Καρούζου, «Έρμηνείες και Άντιμαχίες Πύρω από τή Συγκρότηση του Έλληνικού Κράτους», π. *Τά Ιστορικά*, τχ. 75, 2022, σ. 129). Συνέπεια αυτής τής θέσης είναι ή ύποβάθμιση τής μελέτης του ρόλου των κοινωνικών ομάδων/τάξεων κλπ. ως *διαμορφωτών* τής πολιτικής και όχι μόνο ως πεδίου εφαρμογής της.

15. Όπως έχουν έπισημάνει οί Νίκος Ποταμιάνος και Βούλα Βερράρου, στα *Κακομαθημένα Παιδιά* οί πολιτικοί έμφανίζονται νά ψηφίζονται άνεξάρτητα από τά προγράμματα που πρεσβεύουν, νά μίν διαθέτουν σχέσεις εκπροσώπησης μέ τήν κοινωνία και νά έμπλέκονται σέ μιά άνευ άρχων πάλη για τήν κατάληψη ή διατήρηση τής έξουσίας. Άν και αυτή ή αναπαράσταση τής πολιτικής στήν Ελλάδα είναι έντονότερη για τον 19ο αιώνα, ό Κωστής δέν προσδιορίζει τό πό-

Ο Κωστής προτιμά να αναφέρεται στο ελληνικό κράτος από το 1949 ως το 1974 ως «άντικομμουνιστικό» παρά ως «μετεμφυλιακό» ή «μεταπολεμικό». Ο Λιάκος χρησιμοποιεί τον τελευταίο όρο, αλλά κυρίως ενδιαφέρεται να αναλύσει το «μεταπολεμικό πλέγμα εξουσίας». Ένω και οι δύο συγγραφείς θεωρούν την Ελλάδα μετά το 1949 ως άμεσο αποτέλεσμα των συγκρούσεων μεταξύ των δύο παρατάξεων κατά τον Ήμφυλιο –και τον τελευταίο ως τμήμα της έναρκτηρίας φάσης του Ψυχρού Πολέμου– ή σκοπιά τους διαφοροποιείται κατά πολύ ως προς τον έντοπισμό των παραγόντων που καθόρισαν τη φυσιογνωμία του μετεμφυλιακού καθεστώτος. Ο Κωστής καταφέρεται έναντι της χρήσης του όρου «καχεκτική δημοκρατία», αντιπροτείνοντας ότι η Ελλάδα ήταν μιά τυπική ψυχροπολεμική δημοκρατία της εποχής¹⁶. Τά διεθνή παραδείγματα που επικαλείται για την υποστήριξη αυτής της θέσης, αν και περιορισμένα σε αριθμό (ό φυλετικός ρατσισμός και ο μακαρθισμός στις ΗΠΑ, ή Γαλλία της περιόδου του πολέμου της Άλγερίας και η Ιταλία) πράγματι συνεισφέρουν στην πλαισίωση του μετεμφυλιακού κράτους από διεθνή άποψη, αναδεικνύοντας τον ρόλο του άντικομμουνισμού ως στοιχείο της άσκησης πολιτικής σε διεθνές επίπεδο. Δέν θά πρέπει να παραβλέπεται, ωστόσο, ότι τά άντικομμουνιστικά μέτρα στην Ελλάδα ήταν καθολικότερα και είχαν πολύ μεγάλη διάρκεια, εφαρμοζόμενα τόσο από δικτατορικές όσο και από δημοκρατικά έκλεγμένες κυβερνήσεις έως το 1974. Ο μακαρθισμός στις ΗΠΑ δέν εφαρμόστηκε σε όλη την επικράτεια και δέν επιβίωσε πέρα από τή δεκαετία του 1950¹⁷. Η έπιμονή του Κωστή σε αυτή τή θέση υποστηρίζεται μέ άξιωματικού χαρακτήρα δηλώσεις («Η Ελλάδα, λοιπόν, της περιόδου 1950-1974 ήταν περισσότερο από ότιδήποτε άλλο ένα κράτος του Ψυχρού Πολέμου») ¹⁸, και οι αναφορές του στους «νικητές», τους «ήττημένους» και τις «κατεστημένες ομάδες»¹⁹ δέν αναλύονται από κοινωνική άποψη. Αντίθετα, ο Λιάκος τοποθετεί μέ καθαρό τρόπο τους μεγάλους επιχειρηματικούς όμίλους στην καρδιά του μεταπολεμικού πλέγματος εξουσίας²⁰, παίρνοντας πιο σαφή θέση για τις συνδέσεις μεταξύ πολιτικής και κοινωνικών συμφερόντων. Θά ήταν

τε και κατά πόσον αυτή ή φύση της πολιτικής μεταβάλλεται στον 20ό αιώνα. Βλ. Ν. Ποταμιάνος - Β. Βεργάρου, «Μιά Νέα Ίστορία του Έλληνικού Κράτους», π. *Τά Ιστορικά*, τχ. 61, 2014, σ. 427-448.

16. Κ. Κωστής, *Τά Κακομαθημένα Παιδιά*, ό.π., σ. 9, 782 κ.έξ.

17. Βαγγέλης Καραμανωλάκης, *Άνεπιθύμητο Παρελθόν. Οι Φάκελοι Κοινωνικών Φρονημάτων στον 20ό αϊ. και ή Καταστροφή τους*, Αθήνα 2019, σ. 93. Άνάλογες παρατηρήσεις και στο Ν. Ποταμιάνος - Β. Βεργάρου, «Μιά Νέα Ίστορία...», ό.π.

18. Κ. Κωστής, *Τά Κακομαθημένα Παιδιά*, ό.π., σ. 784.

19. στο *Ίδιο*, σ. 721-722, 784. Ο Κωστής αναφέρεται στην ανεπάρκεια της έως τώρα έρευνας για τήν κοινωνική σύνθεση των ΕΑΜ και ΕΛΑΣ, μάλλον μέ σκοπό να ύπονοήσει ότι ο χαρακτήρας αυτών των οργανώσεων είναι μη προσδιορισμός κοινωνικά. Άντιλαμβάνεται άραγε αυτές τές οργανώσεις ως άπλή προέκταση του ΚΚΕ, δίχως σύνδεση μέ κοινωνικές ομάδες, συμφέροντα και όράματα για τή μετακατοχική Ελλάδα;

20. Α. Λιάκος, *Ο Έλληνικός 20ός Αιώνας*, ό.π., σ. 377.

ένδιαφέρον νά ἐμπλουτιστεῖ ἡ ἀνάλυση, σέ αὐτό τό σημεῖο, μέ τόν ρόλο τῶν, κατὰ πολύ σημαντικότερων ἀριθμητικά, ἐπιχειρηματιῶν μικρότερου βελιηνεκοῦς.

Ἡ ρύθμιση τῶν ἐργασιακῶν σχέσεων στό μετεμφυλιακό κράτος

Ἐάν, ὅμως, οἱ μεγάλοι ἐπιχειρηματίες ἦταν ἐνταγμένοι στόν πυρήνα τοῦ μετεμφυλιακοῦ πλέγματος ἐξουσίας, τότε θά διέθεταν ἀυξημένες δυνατότητες γιά τήν ἐπιβολή πολιτικῶν διαχειρίσις τῆς μισθωτῆς ἐργασίας, οἱ ὅποιοι θά ἀνταποκρίνονταν καλύτερα στά οἰκονομικά συμφέροντά τους. Οἱ Λιάκος καί Κωστής συμφωνοῦν ὅτι ἡ συγκράτηση τῶν μισθολογικῶν ἀυξήσεων σέ σχέση μέ τήν παραγωγικότητα ἦταν μία ἀπό τίς πολλές σταθερές τοῦ μεταπολεμικοῦ «οἰκονομικοῦ θαύματος», καί τή συνδέουν μέ τόν ἔλεγχο τοῦ συνδικαλισμοῦ καί τῶν συμβάσεων ἐργασίας²¹.

Ὁ Κωστής ἀναφέρεται ἐκτενέστερα στό ζήτημα αὐτό. Στά *Κακομαθημένα Παιδιά*, τό μεταπολεμικό «οἰκονομικό θαῦμα» τῆς Ἑλλάδας θεωρεῖται πρωτίστως ὡς ἕνας πολιτικός στόχος πού ἐπιτεύχθηκε. Ἡ οἰκονομική ἀνάπτυξη ἦταν ἀποτέλεσμα μιᾶς συνειδητῆς προσπάθειας ἐκβιομηχάνισις – ἐνός «κεφαλαιακοῦ φρονταμενταλισμοῦ», πού σύμφωνα μέ τόν Κωστή χαρακτηρίζε ὅλες τίς κυβερνήσεις μεταξύ 1950-1974. Σκοπός τῆς ἐκβιομηχάνισις ἦταν ἡ ἀντιμετώπιση τῆς φτώχειας, πού μέ τή σειρά τῆς θεωροῦνταν μέσο γιά τήν καταπολέμιση τῆς ἐξάπλωσις τοῦ Κομμουνισμοῦ²². Ἡ ἐπίτευξη τοῦ στόχου αὐτοῦ ἀποδίδεται στόν συνδυασμό ἐνός εὐνοϊκοῦ διεθνοῦς οἰκονομικοῦ πλαισίου καί ὀρθῶν οἰκονομικῶν ἐπιλογῶν τῶν κυβερνήσεων μετά τό 1950. Ἡ θέση αὐτή βρῖσκεται στήν πλήρη ἀνάπτυξη τῆς στόν *Πλοῦτο τῆς Ἑλλάδας*, ὅπου ὁ Κωστής, ἀντλώντας ἀπό τήν ἀνάλυση τοῦ Χρυσάφης Ἰορδάνογλου²³, συνόψισε τούς κανόνες στούς ὁποίους στηρίχθηκε τό μακροοικονομικό περιβάλλον ἕως τή Μεταπολίτευση. Σέ αὐτούς συγκαταλέγει καί τή χορήγηση μισθολογικῶν ἀυξήσεων πού ὑστεροῦσαν σέ σχέση μέ τήν ἀύξηση τῆς παραγωγικότητας, ὥστε νά μὴ μειώνονται τά κέρδη καί οἱ ἐπενδύσεις. Τούς κανόνες αὐτούς τήρησαν ὅλες οἱ κυβερνήσεις τῆς περιόδου, δημοκρατικές καί δικτατορικές, λειτουργώντας «στή λογική τοῦ νοικοκύρη»²⁴.

Θά πρέπει νά σημειωθεῖ, ὡστόσο, ὅτι ἡ κρατική πολιτική ρύθμισης τῶν ἐργασιακῶν σχέσεων δέν διαμορφώθηκε ἐκ τοῦ μῆ ὄντος τῆ μετεμφυλιακῆ περιόδου, ἀλλά στηρίχθηκε στή νομοθεσία καί τίς παρεμβάσεις τῆς περιόδου τοῦ Μεσοπολέμου, ὅταν καί ἐμφανίστηκαν τάσεις αἵματηρῆς καταστολῆς ἀπεργιῶν, ἀπαγόρευσις

21. στό ἴδιο, σ. 355, 360.

22. Κ. Κωστής, *Τά Κακομαθημένα Παιδιά*, ὁ.π., σ. 754-766.

23. Χρυσάφης Ἰορδάνογλου, *Ἡ Ἑλληνική Οἰκονομία μετά τό 1950. Περίοδος 1950-1973: Ἀνάπτυξη, Νομισματική Σταθερότητα καί Κρατικός Παρεμβατισμός*, τ. Α', Ἀθήνα, Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, 2020.

24. Κ. Κωστής, *Ὁ Πλοῦτος τῆς Ἑλλάδας*, ὁ.π., σ. 380-383, 428-429.

τών συνδικάτων και κρατικής ρύθμισης των άμοιβών²⁵. Μετά το 1974, παρά την άμεση κατάργηση των αντικομμουνιστικών μέτρων, ή δημοκρατική «μετάβαση» στον συνδικαλιστικό χώρο έλαβε αυστηρά ελεγχόμενο χαρακτήρα και ο κρατικός έλεγχος στα συνδικάτα δεν απεμπολήθηκε²⁶. Το πλαίσιο παραγωγής Συλλογικών Συμβάσεων Έργασίας (ΣΣΕ), που είχε δημιουργηθεί το 1955 με βάση νομοθεσία του 1935, έμεινε σχεδόν अपαράλλακτο²⁷. Στόν τομέα αυτό, ή Ελλάδα απέκλινε σημαντικά τόσο από το αμερικάνικο μοντέλο της έλευθερίας των συλλογικών διαπραγματεύσεων ανά έπιχείρηση²⁸, όσο και από το δυτικοευρωπαϊκό πρότυπο των τριμερών συλλογικών διαπραγματεύσεων μεταξύ των «κοινωνικών έταίρων».

Έχει ήδη παρατηρηθεί ότι στα *Κακομαθημένα Παιδιά* δεν υπάρχουν αναφορές στην ανάπτυξη ενός θεσμικού πλαισίου, από το 1910, που κινείται στην κατεύθυνση της αντιμετώπισης του εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος στο πλαίσιο ενός κρατικού κορπορατισμού²⁹. Ο Κωστής επέλεξε να αγνοήσει το μεγαλύτερο μέρος της βιβλιογραφίας που αφορά στον εργατικό συνδικαλισμό, την όποια απέρριψε συλλήβδην ως μη αξιόλογη³⁰. Η βιβλιογραφία αυτή πράγματι χαρακτηρίζεται από σημαντικές αδυναμίες³¹, όμως κατόρθωσε να αναδείξει την ύπαρξη ενός ασφυκτικού πλαισίου άσκησης των συλλογικών διαπραγματεύσεων, που ίσοδυναμούσε με έναν εΰσχημο τρόπο καθορισμού των κατώτατων ήμερομισθίων από το κράτος³². Έξάλλου, στο ίδιο συμπέρασμα κατατείνουν και μελέτες νομι-

25. Χρήστος Χατζηωσήφ, *Η Γηραιά Σελήνη. Η Βιομηχανία στην Έλληνική Οικονομία, 1830-1940*, Αθήνα 1993, σ. 286-303. Όπως έχει παρατηρήσει ο Ίωάννης Ληξουριώτης, στην Ελλάδα ή νομοθέτηση της διαιτησίας προηγήθηκε αυτής των συλλογικών συμβάσεων βλ. Ι. Ληξουριώτης, «Τί κατάλαβε το Συμβούλιο της Έπικρατείας για τή διαιτησία;», *Έπιθεώρησης Έργατικού Δικαίου*, τ. 74:1, 2015, σ. 137-152.

26. Πύργος Φ. Κουκουλές, «Μεταπολίτευση και συνδικαλιστικό κίνημα», π. *Αρχειοτάξιο*, τχ. 15, 2013, σ. 88-96.

27. Καταργήθηκε μόνο το δικαίωμα του Έπουργού Έργασίας να τροποποιεί μονομερώς το περιεχόμενο των ΣΣΕ και των αποφάσεων της διαιτησίας.

28. Κάτι το όποιο μπορεί έν μέρος να αποδοθεί –ως προς το σκέλος του επιπέδου εκπροσώπησης των μερών και του πεδίου εφαρμογής των συμφωνιών, και όχι ως προς το σκέλος της έλευθερης διαπραγμάτευσης– στην κυριαρχία των μικρών έπιχειρήσεων στην ελληνική οικονομία. Τίποτε έξάλλου δεν έμπόδιζε το ελληνικό κράτος να έπιτρέψει τίς έπιχειρησιακές («είδικές») ΣΣΕ μόνο στίς έπιχειρήσεις ενός όρισμένου μεγέθους και πάνω.

29. Ν. Ποταμιάνος - Β. Βεργάρου, «Μιά Νέα Ίστορία...», *δ.π.* Σέ αυτό μπορεί να προστεθεί ότι, στην ίδια παράγραφο, ή κρατική καταστολή που δέχθηκαν οι εργατικές κινητοποιήσεις μετά το 1918 άποσυνδέεται από την παράλληλη προώθηση της κοινωνικής ασφάλισης, ή όποια έρμηνύεται άπλως ως ίκανοποίηση εργατικών αίτημάτων.

30. Κ. Κωστής, *Τά Κακομαθημένα Παιδιά*, *δ.π.*, σ. 739-740.

31. Για μία συζήτηση των αδυναμιών αυτών βλ. Χρήστος Ίωάννου, *Μισθωτή Άπασχόληση και Συνδικαλισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1989, σ. 19-30.

32. Έξετάζοντας το θεσμικό πλαίσιο και όχι και το περιεχόμενο των ίδιων των ΣΣΕ. Πάντως πρόκειται για ζήτημα στο όποιο ύπάρχει πλήρης όμοφωνία: βλ., π.χ., Πύργος Φ. Κουκου-

κων για τις συλλογικές εργασιακές σχέσεις³³. Τέλος, στην Ελλάδα δέν προβλέπονταν πριν τό 1988 όποιοσδήποτε μορφές έκπροσώπησης τών εργαζομένων στίς έκχειρήσεις³⁴. Η κατάσταση αυτή δέν θυμίζει τίς Δυτικές δημοκρατίες στίς όποίες ό Κωστής αναφέρεται, ούτε καί άλλες ευρωπαϊκές χώρες στίς όποίες συνήθως αναφερόμαστε ως μέτρο τής μεταπολεμικής Δημοκρατίας, άδυνατιζοντας περαιτέρω τή θέση περί τυπικού άντικομμουνιστικού κράτους. Έπανέρχεται έτσι τό ζητούμενο μιάς άνάλυσης πού θά θεωρεί τούς νικητές του έμφυλιου πολέμου ως ένα κοινωνικο-πολιτικό μπλόκ μέ άπτά συμφέροντα στή διατήρηση τών αυταρχικών μεθόδων διαχείρισης τής εργασίας στό διηνεκές, καί όχι άπλως ως πολιτικούς άντιπάλους σέ ένα ψυχροπολεμικό πλαίσιο.

Μισθοί, μετανάστευση καί βιομηχανική άγορά εργασίας στό μεταπολεμικό «οικονομικό θαύμα»

Στά Κακομαθημένα Παιδιά, ή εργασία μετά τό 1950 έμφανίζεται μέ τήν περιορισμένη μορφή του συντελεστή τής παραγωγής. Αντιμετωπίζεται καταρχάς άρνητικά, ως δυνητική επιβάρυνση τών βιομηχανικών κερδών, καί δευτερευόντως ως εισόδημα για τούς εργάτες, στους όποιους έξασφαλίζει ένα όρισμένο βιοτικό επίπεδο (τό όποιο αύξάνει, υποτίθεται, για πολιτικούς λόγους). Η προσέγγιση του Λιάκου είναι πολύ πιό διευρυμένη (βλ. π.χ. τίς αναφορές στίς άλλαγές στή γυναικεία εργασία έντός καί έκτός σπιτιού), αλλά καί στον Έλληνικό 20ό Αίώνα άπου-

λής, «Αναδρομή σ' ένα άμφιλεγόμενο παρελθόν», στό Κούλα Κασμάτη (έπιμ.), *Τό Έλληνικό Συνδικαλιστικό Κίνημα στό Τέλος του 20ου Αιώνα*, Αθήνα 1997, 25-84· Πώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μεταξύ Πιτυοκάμπη και Προκορούστη. Οι Έπαγγελματικές Όργανώσεις στή Σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα 1998 (1988)· Κώστας Σεφέρης, *Έλληνικό Συνδικαλιστικό Κίνημα 1860-1975*, Αθήνα 1978· Χρήστος Ίωάννου, «Η βιομηχανική εργατική τάξη στό συνδικαλιστικό κίνημα 1974-1984», στό *Κοινωνικές Τάξεις, Κοινωνική Άλλαγή καί Οικονομική Άνάπτυξη στή Μεσόγειο*, τ. Α', Αθήνα, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1986, σ. 31-56· Άνδρέας Νικολόπουλος, *Ό Συνδικαλισμός στίς Έλληνικές Έπιχειρήσεις. Προσδιοριστικοί Παράγοντες, Διεθνείς Συγκρίσεις, Έξελικτικές Τάσεις, Στρατηγικές*, Αθήνα 1987.

33. Ίωάννης Δ. Κουκάδης, *Εργατικό Δίκαιο. Συλλογικές Έργασιακές Σχέσεις*, Θεσσαλονίκη 1983 (1981). Πά μιά επισκόπηση τής σχετικής βιβλιογραφίας καί έξέταση του περιεχομένου τών ΣΣΕ τής βιοτεχνίας καί βιομηχανίας τής περιόδου 1964-1971, βλ. τό υπό δημοσίευση άρθρο μου στή *Δωδώνη*, επιστημονική έπετηρίδα τής Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ίωαννίνων, μέ τίτλο «Άμοιβή, ειδίκευση καί φύλο στίς Συλλογικές Συμβάσεις Έργασίας τής μεταποίησης στην Ελλάδα, 1964-1971».

34. Γιάννης Κουζής, *Τά Χαρακτηριστικά του Έλληνικού Συνδικαλιστικού Κινήματος. Αποκλίσεις καί συγκλίσεις μέ τον ευρωπαϊκό χώρο*, Αθήνα 2007, σ. 163-174. Άκόμη καί τότε, ή έκπροσώπηση είχε εφαρμογή μόνο σέ έκχειρήσεις άνω τών 50 άπασχολουμένων – αριθμός πού ήταν άπό τούς ύψηλότερους στην Ευρώπη, καί μάλιστα σέ μιά χώρα όπου στή δομή τής άπασχόλησης κυριαρχούσαν άνεκαθεν οι μικρές έκχειρήσεις.

σιάζει μιά συζήτηση γιά πλευρές ὅπως τά χαρακτηριστικά τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἡ προσφορά ἐργασίας, οἱ τρόποι πρόσληψης τῶν ἐργατῶν καί οἱ μέθοδοι διεύθυνσης τοῦ προσωπικοῦ. Καί οἱ δύο ἀφηγήσεις θά ὠφελοῦνταν ἀπό μιά συνδυαστική ἐξέταση τῶν πολιτισμικῶν χαρακτηριστικῶν τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς ἐκβιομηχάνισης. Αὐτό ἦταν ἓνα ἀπό τά κύρια χαρακτηριστικά τῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας/ἱστορίας τῆς ἐργασίας μετὰ τό 1980, τό ὅποιο οἱ συγκεκριμένες μελέτες δέν φαίνεται νά ἔχουν ἀξιοποιήσει³⁵.

Τόσο στά *Κακομαθημένα Παιδιά* ὅσο καί στόν *Ἑλληνικό 20ό Αἰώνα*, ἡ ἐξωτερική καί ἐσωτερική μετανάστευση, δηλαδή οἱ πιό κρίσιμοι παράγοντες στή διαμόρφωση τῶν τοπικῶν ἀγορῶν ἐργασίας, δέν συνδέονται μέ τή διαμόρφωση τῶν ἐπιπέδων τῶν ἡμερομισθίων. Συναφές πρόβλημα εἶναι ἡ ἀγνόηση τῶν πραγματικά καταβαλλόμενων ἡμερομισθίων, ὅπως καί τῶν πρόσθετων ἀμοιβῶν καί μὴ μισθολογικῶν παροχῶν ἀπό τίς μεγάλες, τουλάχιστον, ἐπιχειρήσεις. Στά *Κακομαθημένα Παιδιά*, τό μετεμφυλιακό κράτος ἐμφανίζεται νά ἐφαρμόζει ἐρήμην τῶν κοινωνικῶν ὑποκειμένων μιά οἰκονομοτεχνική μισθολογική φόρμουλα, ἱκανή νά καταπολεμᾷ τή φτώχεια καί ταυτόχρονα νά ἐπιτρέπει στούς ἰδιοκτῆτες κεφαλαίου τήν ἐπίτευξη ἀρκετῶν ἐπιχειρηματικῶν κερδῶν, ὥστε νά προβαίνουν σέ περαιτέρω ἐπενδύσεις. Ἄς σημειωθεῖ παρεκβατικά ὅτι ἡ θέση αὐτή δέν εἶναι ἀκριβής, καθὼς ἡ δικτατορία τῶν Συνταγματαρχῶν ἐπέβαλε περιορισμούς στόν ἔως τότε ρυθμὸ αὐξησης τῶν ἡμερομισθίων, μέ ἀποτέλεσμα αὐτά νά ὑστεροῦν ἀκόμη περισσότερο σέ σχέση μέ τήν αὐξηση τῆς παραγωγικότητας³⁶. Ἐπίσης, ἐάν τό μετεμφυλιακό κράτος ἦταν ἀναγκασμένο νά ἐλέγχει αὐστηρὰ τόν συνδικαλισμὸ καί τήν παραγωγή ΣΣΕ προκειμένου νά ἐφαρμόζει αὐτή τή σταθερὴ μισθολογικὴ πολιτικὴ, τότε ἡ θετικὴ ἀξιολόγηση τῆς ἀποτελεσματικότητας τῆς πολιτικῆς αὐτῆς ὡς πρὸς τό σκέλος τῆς μείωσης τῆς «φτώχειας» χρῆζει ἐπανεξέτασης.

Ὁ Κωστής καταγράφει τή θετικὴ πλευρὰ τῆς ἐξωτερικῆς μετανάστευσης, ἀπὸ τήν ἀποψη τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας: μείωση τῆς ἀνεργίας, μετακίνηση πληθυσμῶν σέ πιό παραγωγικοὺς τομεῖς, εἰσροὴ ἐμβασμάτων³⁷. Θά πρέπει ὁμως νά προστεθεῖ ὅτι ἡ ἐξωτερικὴ μετανάστευση, σέ συνδυασμὸ μέ τήν αὐξανόμενη ζήτηση πού

35. Γιά δύο ἀντιτιθέμενες ἀπόψεις, βλ. Πέτρος Πιζάνιας, *Οἱ Φτωχοὶ τῶν Πόλεων. Ἡ Τεχνολογία τῆς Ἐπιβίωσης στήν Ἑλλάδα τό Μεσοπόλεμο*, Ἀθήνα 1993 (ὅπου ἀναφέρεται ἡ ἀποψη ὅτι οἱ στρατηγικὲς τῶν νοικοκυριῶν στήν ἀγορὰ ἐργασίας καθορίζουν τή δομὴ τῆς ἐργασίας στή βιομηχανία) καί Λ. Παπαστεφανάνη, *Ἐργασία, Τεχνολογία καί Φύλο*, ὁ.π., σ. 86-102 (ὅπου ὑποστηρίζεται ἡ ἀποψη ὅτι οἱ δομικὲς ἀνάγκες τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς καί ἡ διεύθυνση τοῦ προσωπικοῦ καθορίζουν τή στάση τῶν ἐργατῶν-ἐργατριῶν ἀπέναντι στή βιομηχανικὴ ἐργασία).

36. Κάτι τό ὅποιο δέν καταγράφεται μόνο στατιστικά, ἀλλά καί ἀπὸ τήν ἐμπειρικὴ μελέτη ΣΣΕ καί Διαιτητικῶν Ἀποφάσεων, ὅπου ἐντοπίστηκε ραγδαία αὐξηση τῶν ὑπουργικῶν τροποποιήσεων ἐπὶ τῶν κειμένων αὐτῶν μετὰ τό 1967, μέ κύριο στόχο τή μείωση τῶν χορηγούμενων αὐξήσεων (βλ. τό ὑπό δημοσίευση ἄρθρο μου στό π. *Δωδώνη*).

37. Κ. Κωστής, *Ὁ Πλοῦτος τῆς Ἑλλάδας*, ὁ.π., σ. 369-372.

προκαλοῦσαν οἱ διευρυνόμενες ἀνάγκες τῶν ἐγγύρων ἐπιχειρήσεων, εἶχε προκαλέσει ἕως τῆς ἀρχῆς τῆς δεκαετίας τοῦ 1960 ἕναν δραστικό καί ἀπότομο περιορισμό τῆς προσφορᾶς ἐργασίας στόν βιομηχανικό κλάδο. Τό πρόβλημα τῆς ἐξεύρεσης καί τῆς καταλληλότητας τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ ἦταν πολύ ἔντονο καί δέν περιοριζόταν στίς γεωγραφικά ἀπομονωμένες βιομηχανίες³⁸. Ἡ βιομηχανία οἰκιακῶν ἠλεκτρικῶν συσκευῶν Ἰζόλα, στήν Καλλιθέα Ἀττικῆς, στήν ὁποία ὁ Λιάκος ἀναφέρεται συχνά, ἀνέπτυξε ἕνα εὐρύ καί κοστοβόρο πλέγμα μῆ μισθολογικῶν παροχῶν καί ἐκπαίδευσης τοῦ προσωπικοῦ, προκειμένου νά στηρίξει τήν ἐπέκταση τῆς παραγωγῆς της καί τή μετεξέλιξή της σέ ὅμιλο ἐπιχειρήσεων³⁹. Σέ αὐτό τό πλαίσιο, οἱ ἐργάτες ἦταν ἐπόμενο νά διεκδικήσουν καί σέ συλλογικό ἐπίπεδο τήν ἰσχυρή διαπραγματευτική θέση πού ἀντιλαμβάνονταν ὅτι εἶχαν σέ ἀτομικό ἐπίπεδο, ἀλλά καί τέτοιο δέν κατέστη ἐφικτό πρῖν τό 1974.

Συνεπῶς, ἡ συμπύεση τῶν ἡμερομισθίων δέν προέκυπτε μόνο μέσα ἀπό ὑπολογισμούς τῆς παραγωγικότητας. Τό ἑλληνικό κράτος ἐξασφάλιζε στούς ἐργοδότες ἐργατικά χέρια φθινοτέρα ἀπ' ὅσο θά δικαιολογοῦσε ἡ ἀυξανόμενη στενότητα στή βιομηχανική ἀγορά ἐργασίας. Αὐτό δέν εὐνοοῦσε μόνο τά κέρδη καί τίς ἐπενδύσεις, ἀλλά ἐπέτρεπε στίς μικρές βιοτεχνίες καί βιομηχανίες νά συνεχίζουν τή λειτουργία τους, καί στίς μεγάλες βιομηχανίες νά πραγματοποιοῦν οἰκονομίες μέ τίς ὁποῖες μποροῦσαν νά χρηματοδοτηθοῦν πολιτικές προσέλκυσης καί πρόσδεσης τοῦ προσωπικοῦ. Π' αὐτό τόν λόγο, εἶναι δύσκολο νά πάρει κανεῖς τοῖς μετρητοῖς τίς δηλώσεις τοῦ προέδρου τοῦ Συνδέσμου Ἑλλήνων Βιομηχάνων (ΣΕΒ) καί διευθύνοντος συμβούλου τῆς Ἰζόλα, Γεωργίου Δράκου, στή Γενική Συνέλευση τοῦ Συνδέσμου τό 1963, ὅτι ὁ ΣΕΒ «ἄγεται ἐνώπιον τῶν διαιτητικῶν δι-

38. Ἡ μελέτη τῆς Γεωργίας Πετράκη γιά τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο οἱ ἀγρότες μετατράπηκαν σέ βιομηχανικούς ἐργάτες στή μεταπολεμική Ἑλλάδα, τήν ὁποία ἀναφέρει ὁ Κωστής, ἐστιάζει στή μεγάλη κλωστοῦφαντουργία Αἰγαῖον τοῦ Λαυρίου, ἡ ὁποία εἶχε στήσει ἕνα σταθερό δίκτυο στρατολόγησης ἀγροτῶν-ἐργατῶν ἀπό τήν Κεντρική καί Βόρεια Ἑλλάδα, καθώς καί ἀπό ἄλλες περιοχές (Γ. Πετράκη, *Ἀπό τό Χωράφι στό Ἐργοστάσιο. Ἡ Διαμόρφωση τοῦ Βιομηχανικοῦ Προλεταριάτου στό Σύνγχρονο Λαῖριο*, Ἀθήνα 2002). Καί ὁ ἴδιος ὁ Κωστής, στή μελέτη του γιά τή βιομηχανία Ἀλουμίνιον τῆς Ἑλλάδας (Πεσινέ), εἶχε διαπιστώσει ὅτι τό 50% τοῦ ἀρχικοῦ ἐργατικοῦ καί στελεχικοῦ δυναμικοῦ προερχόταν ἀπό περιοχές ἄλλες ἀπό αὐτήν τοῦ ἐργοστασίου. Ἡ ἐταιρεία μάλιστα ἐγκατέλειψε τήν ἀρχική της πολιτική γιά χορήγηση ἀυξήσεων μέ βάση τήν παραγωγικότητα, διαπιστώνοντας ὅτι ἄλλες βιομηχανίες ἀκολοθοῦσαν πῶ ἀγκυσιτικές πολιτικές· εἰσήγαγε, ἐπιπλέον, ἕνα σύνολο μῆ μισθολογικῶν παροχῶν (Κ. Κωστής, *Κράτος καί Ἐπιχειρήσεις*, ὁ.π., σ. 266-279).

39. Ἡ «ὑπηρεσία σχέσεων» τῆς Ἰζόλα δαπάνησε τό 1967, σύμφωνα μέ τήν ἴδια τήν ἐταιρεία, περισσότερο ἀπό 1.000.000 δρχ. γιά διάφορες παροχές (δάνεια, ἐκδηλώσεις ἀλληλογνωμίας, ἀθλητικές δραστηριότητες, δῶρα κ.ἄ.). Σέ αὐτό τό ποσό δέν συμπεριλαμβάνεται ἡ «συμμετοχή στά κέρδη» πού θέσπισε γιά λίγα ἔτη ἡ ἐταιρεία. Στό ἀποκορύφωμά του, τό πρόγραμμα σχολῶν καί σεμιναρίων τῆς Ἰζόλα ἔφτασε, τό 1967, τούς 700 συμμετέχοντες καί τίς 3.400 ὥρες διδασκαλίας. Τό κόστος του δέν εἶναι γνωστό (π. *Ἰζολικά Νέα*, ἀρ. 61, Ἰανουάριος 1968).

καστηρίων»⁴⁰. Για τις μεγάλες βιομηχανίες, τα περιθώρια άντοχης στίς μισθολογικές αυξήσεις δεν θά πρέπει νά ήταν τόσο μικρά όσο συχνά δεχόμαστε μέ εύκολία. Ό ίδιος ό ΣΕΒ έκανε λόγο για την ανάγκη σεβασμού του «όριου άνοχης» τών επιχειρήσεων (όχι μόνο από την άποψη τών μισθών) μόλις τόν Νοέμβριο του 1975 – άφου είχάν προηγηθεί δύο χρόνια ύψηλου πληθωρισμού, ή πρώτη πετρελαϊκή κρίση, έκτακτες εισφορές τής βιομηχανίας λόγω του Κυπριακού, οί μισθολογικές αυξήσεις τής κυβέρνησης Έθνικης Ένότητας άμέσως μετά τή Μεταπολίτευση, αυξήσεις μέσω τής συνομολόγησης τής Έθνικης Γενικής ΣΣΕ του 1975 καί αυξήσεις πού είχάν κερδηθεί σέ όρισμένες βιομηχανίες μέσω του άπεργιακού κύματος εκείνου του έτους⁴¹.

Στόν *Έλληνικό 20ό Αίώνα*, ή έσωτερική καί έξωτερική μετανάστευση παρακολουθείται από τή σκοπιά τών ίδιων τών μεταναστών, γεγονός πού στρέφει τήν προσοχή περισσότερο στίς αιτίες παρά στά άποτελέσματά της. Αυτό έπιτρέπει στόν Λιάκο νά άναδείξει τή σημασία τών καταστροφών, τής φτώχειας καί του πολιτικού κλίματος στήν άπόφαση τών ανθρώπων νά έγκαταλείψουν τόν τόπο τους, ζητήματα πού παραβλέπονται όταν τό ενδιαφέρον είναι στραμμένο στίς έπιδόσεις τής έθνικης οίκονομίας. Η έμφαση πού δίνει ό συγγραφέας στή διατήρηση τών σχέσεων μεταξύ χωριού καί πόλης δεν συνάδει, ώστόσο, μέ τή θεώρηση τής μετανάστευσης ως παράγοντα ριζικής άναμόρφωσης τής κοινωνίας. Τονίζεται ιδιαίτερα ή ύποστήριξη τών έσωτερικών μεταναστών από τίς οίκογένειές τους, ό στόχος τής άπόκτησης ιδιόκτητης κατοικίας καί ή δημιουργία μικρών επιχειρήσεων⁴². Φαίνεται νά ύποβόσκει έδω μιά αντίληψη περι μεταφοράς άγροτικών, μικροαστικών τρόπων σκέψης από τό χωριό στήν πόλη, πού λειτουργήσαν είς βάρος μιάς ριζικής άλλαγής νοοτροπίας τών έσωτερικών μεταναστών. Δεν μπορεί νά παραβλέπεται όμως ότι, για πολλούς μετανάστες, ή άφιξη στήν πόλη σήμαινε όχι μόνο είσοδο στή μισθωτή εργασία αλλά καί έναν σταθερό προσανατολισμό παραμονής σέ αυτήν, ως άποκλειστική πλέον άπασχόληση. Η κατάσταση στή βιομηχανική άγορά εργασίας, πού περιγράφηκε παραπάνω, δημιουργούσε πραγματικές εύκαιρίες σταδιοδρομίας, καί εκεί έξάλλου άποσκοπούσε καί ή έπιβράβευση τής μακροχρόνιας παραμονής από τίς βιομηχανίες. Επίσης, ό στόχος τής ιδιοκατοίκησης δεν μπορεί νά έξισώνεται μέ τήν ιδιοκτησία καλλιεργήσιμης γής ή μιάς μικρής επιχείρησης (πού άποτελοϋν μέσα άπόκτησης προσόδων), ενώ καί ή έννοια τής «πολυσθένειας» τής οίκογένειας στερείται νοήματος όταν οί γόνοι τών άγροτικών οίκογενειών λαμβάνουν τίς δικές τους έπαγγελματικές άποφάσεις. Θά πρέπει νά δεχθοϋμε ότι, έστω καί για ένα μικρό διάστημα καί για λίγους ανθρώπους, στή μεταπολεμική Έλλάδα διαμορφώθηκε μιά άρκετά καθα-

40. ΣΕΒ, *Η Έλληνική Βιομηχανία κατά τό 1962*, Αθήνα 1963, σ. 29.

41. ΣΕΒ, *Δελτίον*, άρ. 322, 30 Νοεμβρίου 1975.

42. Α. Λιάκος, *Ό Έλληνικός 20ός Αίώνας*, ό.π., σ. 338-344.

ρή έργατική ταξική συνείδηση, δίχως νά αναζητούμε διαρκώς σέ αυτήν μικροαστικές προσιμίξεις⁴³.

Έπιστρέφοντας στό ζήτημα τών μισθών, ύπάρχουν όρισμένες άκόμη πλευρές πρós διερεύνηση. Ή πρώτη άφορά τήν άνάγκη μας νά κατανοήσουμε καλύτερα τόν βαθμό στόν όποιο οί μισθολογικές αύξήσεις τίς δεκαετίες του 1960 και 1970 συμμετείχαν στην αύξηση τήν έγχώριας ζήτησης για βιομηχανικά προϊόντα – αντίσταθμίζοντας, ένδεχομένως, τήν άρνητική τους επίδραση στό κόστος παραγωγής. Ό Κωστής αναφέρει ότι, για τό μεγαλύτερο μέρος τής βιομηχανικής παραγωγής, ή ζήτηση αύξανε βραδύτερα άπ' ό,τι τά εισοδήματα⁴⁴, αλλά δέν γνωρίζουμε σέ ποιο βαθμό και για ποιούς κλάδους ισχύει αυτό, ούτε σέ ποιά δεδομένα βασίζεται αυτή ή θέση. Μένοντας στό παράδειγμα τής Ίζόλα, ή εταιρεία έξήγαγε τό 1964 μόνο τό 0,5% τής παραγωγής της, παρά τό γεγονός ότι πωλούσε στό έξωτερικό κάτω του κόστους⁴⁵. Ό προσανατολισμός στην έσωτερική άγορά υπό ένα προστατευτικό καθεστώς άνήκει στα κύρια γενικά χαρακτηριστικά του μεταπολεμικού πλαισίου άνάπτυξης τής βιομηχανίας και όρθά καταγράφεται στόν *Πλοῦτο τής Ελλάδας*⁴⁶, αλλά και άπό τόν Λιάκο. Ό Γ. Δράκος ήταν άπό τή δεκαετία του 1950 άπό τούς σταθερότερους ύπέρχαχους τής δασμολογικής προστασίας τής έγχώριας βιομηχανίας, τών κρατικών παραγγελιών και τής άπαγόρευσης τής παραγωγής όμοειδών προϊόντων άπό ξένες εταιρείες στην Ελλάδα, έφόσον αυτά δέν προορίζονταν για έξαγωγή⁴⁷. Τό έλληνικό κράτος άνταποκρίθηκε, έξασφάλιζοντας στίς έλληνικές επιχειρήσεις του κλάδου τόν έλεγχο τής έσωτερικής άγοράς, μέ προϊόντα τά όποια ήταν μάλλον κατώτερης ποιότητας άπό τά εισαγόμενα⁴⁸. Τό 1977, όταν οί Ίζόλα, Πίτσος και Έσκιμο είχαν εισέλθει σέ φάση κρίσης, έξακολουθοῦσαν νά έλέγχουν περισσότερο άπό τό 80% τής έγχώριας άγοράς ψυγείων και περισσότερο άπό τό 90% τής αντίστοιχης τών κουζινών⁴⁹. Πέραν τών

43. Οί άπεργίες στή βιομηχανία μετά τή Μεταπολίτευση, στίς όποιες και οί δύο συγγραφείς αναφέρονται, είναι δύσκολα έρμηνεύσιμες άν οί εργάτες θεωρηθοῦν ως μικροαστοί «νοικοκυραίοι». Τή θέση αυτή ύποστήριξε ή Άννα Κουμανταράκη, ή όποία προσπάθησε νά έρμηνεύσει τά εργατικά αίτήματα για αύξήσεις μισθών, τίς καταλήψεις εργοστασίων και συνθήματα όπως τό «τά θέλουμε όλα», μετά τό 1974, ως χαρακτηριστικά τής μικροαστικής τάξης (Anna Koumandaraki, *Labour Identity in the Semi-periphery: The Case of the Greek Trade Union Movement*, διδ. διατρ., University of Essex, 1995, σ. 178-193).

44. Κ. Κωστής, *Ό Πλοῦτος τής Ελλάδας*, ό.π., σ. 404.

45. π. *Ίζολικά Νέα*, άρ. 34, Δεκέμβριος 1964.

46. Κ. Κωστής, *Ό Πλοῦτος τής Ελλάδας*, ό.π., σ. 404.

47. *Ή Ίζόλα και οί Φίλοι της*, Δεκέμβριος 1955· π. *Τό Έλεφαντάκι τής Ίζόλα*, άρ. 31, Οκτώβριος 1959 και άρ. 32, Νοέμβριος 1959.

48. Τό 1967, έπιτροπή προμηθειών του ΙΚΑ άποφάσισε νά προμηθευτεί τά 55 ψυγεία πού χρειαζόταν για τή συντήρηση φαρμάκων και νοσηλευτικού έξοπλισμού άπό ξένη εταιρεία, προκαλώντας τήν άγανάκτηση τής Ίζόλα (π. *Ίζολικά Νέα*, άρ. 50, Φεβρουάριος 1967).

49. Ε. Δημητριάδης, «Ή βιομηχανία τών οικιακών συσκευών στην Ελλάδα», εισήγηση στό Β' Συνέδριο για τή βιομηχανία του ΤΕΕ, Μάιος 1989.

κρατικών μέτρων, ή κυριαρχία αυτή είχε βασιστεί, τουλάχιστον για τήν Ίζόλα, και στην έπιβολή του βιομηχανικού κεφαλαίου πάνω στο έμπορικό, μέ ύπαγόρευση των όρων διάθεσης και πώλησης των προϊόντων (άγορές μέ δόσεις, δημιουργία δικτύου «αποκλειστικών συνεργατών»)⁵⁰. Σέ ποιό βαθμό θά βελτιωνόταν ή ζήτηση για τά έγχώρια βιομηχανικά προϊόντα μέσω περαιτέρω μισθολογικών αύξησεων; Ή έως τώρα έρευνα φαίνεται νά μήν έχει θέσει αυτό τό έρώτημα.

Τό ίδιο άνεξερεύνητο παραμένει και τό έρώτημα του κατά πόσον ή δεδομένη συμπέση των βιομηχανικών ήμερομισθίων, όσο εύρηγετική κι άν ύπληξε για τά κέρδη, συνέβαλε στη διαμόρφωση των έγγενών άδυναμιών τής βιομηχανίας. Δέν φαίνεται νά έχουμε άναρωτηθει κατά πόσον ή διαμόρφωση ενός ύψηλότερου κόστους εργασίας κατά τίς δεκαετίες του 1950 και 1960 θά είχε από νωρίς έξαναγκάσει τήν έλληνική βιομηχανία σέ δημιουργία μονάδων βέλτιστου μεγέθους μέσω συγχωνεύσεων, καθώς και σέ περαιτέρω έκσυγχρονισμό του μηχανικού έξοπλισμού και των έγκαταστάσεων, γεγονός που θά τήν καθιστούσε λιγότερο εύάλωτη στις κρίσεις τής δεκαετίας του 1970. Δέν γνωρίζουμε πόσο ειλικρινές ήταν τό κάλεσμα του Γ. Δράκου στους μεγάλους βιομήχανους του κλάδου για μία ιδιότυπη συγχώνευση των έπιχειρήσεων τους⁵¹. Ένδεχομένως όμως νά είχε βρει καλύτερη άνταπόκριση, άν έλειπαν όρισμένες από τίς πολλές κρατικές έγγυήσεις των κερδών αυτών των μικρών, για τά διεθνή δεδομένα, βιομηχανικών μονάδων.

Τέλος, ύπάρχει άνάγκη περαιτέρω άποσαφήνισης τής σημασίας των μισθολογικών αύξησεων εντός του πολυπαραγοντικού πλαισίου κατευθύνσεων οικονομικής πολιτικής που προτείνεται από τους Ίορδάνογλου και Κωστή. Οί μισθοί τοποθετούνται δίπλα σέ ένα πλήθος άλλων παραγόντων: τήν ίσοτιμία δραχμής-δολαρίου, τους ίσοσκελισμένους προϋπολογισμούς, τήν επίβλεψη τής λειτουργίας του τραπεζικού συστήματος, τόν διαχωρισμό δημόσιας και ιδιωτικής οικονομικής σφαίρας και τή δασμολογική πολιτική. Ποιά είναι όμως ή σχέση μεταξύ αυτών των πυλώνων τής μετεμφυλιακής οικονομικής πολιτικής; Ήταν άδύνατο νά εφαρμοστούν άλλα μείγματα οικονομικής πολιτικής, που θά περιελάμβαναν μεγαλύτερες μισθολογικές αύξεις⁵²;

50. Ή καμπύλη των πωλήσεων ήλεκτρικών συσκευών στα χαμηλότερα εισοδήματα έξαρτιόταν άπόλυτα από τό μέγεθος του χρονικού διαστήματος άποπληρωμής τής αξίας τους (Βασίλης Καραποστόλης, *Ή Καταναλωτική Συμπεριφορά στην Έλληνική Κοινωνία, 1960-1975*, Αθήνα, Έθνικό Κέντρο Κοινωνικών Έρευνών, 1984, σ. 271-272).

51. Ο Δράκος πρότεινε ή κάθε μία από τίς τέσσερις βιομηχανίες (Ίζόλα, Πίτσος, Έσκιμό και, πιθανόν, Έλκο-Βαγωνής) νά περιοριστει στην παραγωγή μιας μόνο συσκευής, μέ μεταξύ τους άνταλλαγή των προϊόντων και κοινές έξαγωγές (Γεώργιος Δράκος, *Στόν Άστερισμό τής Δημιουργίας. Ή Ίστορία μιας Προσπάθειας*, Αθήνα 1989, σ. 77).

52. Άς σημειωθεί παρεκβατικά ότι ή συμπερίληψη όρισμένων από τους παράγοντες που άπαριθμούνται έδώ φαίνεται πιο αυθαίρετη από άλλους, ιδίως ό διαχωρισμός δημόσιας και ιδιωτικής οικονομικής σφαίρας. Συνιστούσαν οι κρατικοποιήσεις μετά τό 1974 άρση αυτού του δια-

«Άστικοποίηση» τῶν ἐργατῶν καί μεσαία στρώματα

Στίς ἀφηγήσεις γιά τή μεταπολεμική Ἑλλάδα εἶναι συνήθεις οἱ ἀναφορές στόν περιορισμό τῆς φτώχειας καί τῆς βελτίωσης τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου. Ἐάν καί ἡ γενική αὐτή τάση δέν ἀμφισβητεῖται, θά πρέπει νά ἐπισημαίνονται, ταυτόχρονα, οἱ ἔντονες εἰσοδηματικές ἀνισότητες, οἱ δυσκολίες ἐπέκτασης τῆς «καταναλωτικῆς κοινωνίας» καί ἡ ὑποκεμενικότητα στήν ἀξιολόγηση τῆς βελτίωσης τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου. Ἐρευνα τῆς Ἐθνικῆς Στατιστικῆς Ὑπηρεσίας Ἑλλάδος (ΕΣΥΕ) τό 1974 ταξινόμησε τά νοικοκυριά μέ ἀρχηγό «τεχνίτη ἢ ἐργάτη (ἐκτός γεωργίας) ἢ χειριστή μεταφορικῶν μέσων» σέ ἑπτά διαφορετικές κλίμακες, ἀνάλογα μέ τή συνολική μηνιαία ἀξία τῶν ἀγορῶν τους. Ἡ πλειοψηφία τῶν νοικοκυριῶν τοῦ δείγματος (60%) ξόδευε τό 46% τῶν μηνιαίων καταναλωτικῶν τῆς δαπανῶν γιά εἶδη διατροφῆς⁵³. Τό ποσοστό αὐτό φαίνεται σήμερα ιδιαίτερα μεγάλο, ἀλλά αὐτό δέν ἐμπόδιζε βιομήχανους, ὅπως τόν Γ. Δράκο, νά κάνουν λόγο γιά «ἀστικοποίηση» τῶν ἐργατῶν, τά συνδικάτα νά καταγγέλλουν τοὺς «μισθοῦς πείνας» καί τό κράτος νά περηφανεύεται γιά τόν περιορισμό τῆς «φτώχειας». Ἡ ἱστοριογραφία πρέπει νά ἐπιτρέπει στά κοινωνικά ὑποκείμενα τά ὁποῖα μελετᾶ, τήν ἐλευθερία νά προσδιορίζουν τά ἴδια, μέ πολιτισμικούς ὅρους, τό τί θεωρεῖται ὡς μιᾶ «καλή συμφωνία» κατά τήν ἀνταλλαγή τῆς ἐργατικῆς δύναμης μέ τόν μισθό, ὅπως καί τό νά διαφωνοῦν σέ σχέση μέ αὐτόν τόν προσδιορισμό.

Μέ αὐτό τό πνεῦμα ὀφείλει κανεὶς νά προσεγγίζει καί τό φαινόμενο τῆς ἐμφάνισης τοῦ ἐργοστασιακοῦ κινήματος τῆς Μεταπολίτευσης⁵⁴, καί γενικότερα τῶν ἀπεργιῶν μέ μισθολογικά αἰτήματα, οἱ ὁποῖες ἄρχισαν νά αὐξάνουν μεταξὺ 1960 καί 1967. Οἱ Ἑλληνες βιομήχανοι, ἕως σήμερα⁵⁵, ἀρνοῦνται κάθε μερίδιο εὐθύνης γιά τίς ἀπεργίες αὐτές. Βγάζουν ἀπό τό κáδρo ὄλες τίς δικές τους ἐπιλογές πάνω στοὺς τρόπους πρόσληψης καί ἐκπαίδευσης τοῦ προσωπικοῦ, τά ἐπίπεδα καί τή δομή τῶν ἀμοιβῶν, τίς συνθῆκες καί τά ὠράρια τῆς ἐργασίας, τήν ἐν γένει διαχείριση τοῦ προσωπικοῦ, τόν τρόπο διοίκησης καί λήψης ἀποφάσεων, τίς κεντρικές οικονομικές ἀποφάσεις γιά τίς ἐπιχειρήσεις τους – ἐπιλογές πού πραγματοποιοῦσαν, ὅπως ἀναφέρθηκε, ἐρήμην τῶν ἐργαζομένων, λόγω τῆς ἀπουσίας θεσμῶν ἐκπροσώπησης, ἀκόμη καί στό ἐπίπεδο τῆς ἀπλῆς διαβούλευσης. Πά τόν Γ. Δράκο, οἱ ἀπεργίες τῶν ἐργατῶν στήν Ἰζόλα μετά τή Μεταπολίτευση δέν ὀφείλονταν σέ ὑπαρκτά προβλήματα τῶν ἐργαζομένων, οἱ ὁποῖοι ἐκεί-

χωρισμοῦ; Ὑπῆρξαν πράγματι αὐτές οἱ κρατικοποιήσεις καθοριστικές γιά τήν ἀποτροπή ἐπενδύσεων στή βιομηχανία μετά τή Μεταπολίτευση;

53. ΕΣΥΕ, *Ἐρευνα Οἰκογενειακῶν Προϋπολογισμῶν 1974*, Ἀθήνα 1978, σ. 53-54.

54. Στέφανος Ίωαννίδης, *Τό Κίνημα τῶν Ἐργοστασιακῶν Ἐπιτροπῶν, 1974-1981*, διδ. διατρ., ΕΚΠΑ, 2019.

55. ΣΕΒ, *Δελτίο*, Ἰανουάριος-Φεβρουάριος 2002, σ. 19, ὅπου οἱ ἀπεργίες τῆς Μεταπολίτευσης χαρακτηρίζονται «ἀντικαπιταλιστικές».

νη την περίοδο «άστικοποιούνταν». Ο βιομήχανος επαναλάμβανε συχνά την άποψή του ότι στην Ελλάδα δεν είχε υπάρξει ποτέ βιομηχανικό «προλεταριάτο», μάλλον με την έννοια της πλήρους εξαθλίωσης. Κατά συνέπεια, δεν μπορούσαν να υπάρχουν άπεργίες που να ξευπηρετούν τα πραγματικά συμφέροντα των εργατών, διότι αυτά ικανοποιούνταν ήδη από τη βιομηχανική ανάπτυξη και τη λήψη του μεριδίου τους από τα έσοδα των βιομηχανιών. Έτσι οι άπεργίες μπορούσαν μόνο να είναι έξωθεν υποκινούμενες, από «κέντρα» και μαρξιστές που επιδίωκαν την επιβεβαίωση των θεωριών τους, προωθώντας τό μίσος και «παράλογα αιτήματα»⁵⁶. Ο Γ. Δράκος κατηγορούσε τους μαρξιστές γιατί δεν αποδέχονταν ότι ο καπιταλισμός μπορεί να βελτιώνει τη ζωή των εργατών, την ίδια στιγμή που ο ίδιος άρνούσαν να αποδεχθεί ότι οι εργάτες είχαν δικαίωμα να διεκδικούν ένα μεγαλύτερο μερίδιο απ' αυτό που τους προσέφερε η Ίζόλα.

Είναι δύσκολο να μη δει κανείς τη σύνδεση μεταξύ, άφενός, του λόγου περί «άστικοποίησης» των εργατών και άνυπαρξίας «προλεταριάτου» και, άφετέρου, της έμφρασης που δίνεται από την ιστοριογραφία στην άνοδο των «μεσαίων στρωμάτων» κατά την ίδια περίοδο. Τό ζήτημα της άνόδου των «μεσαίων στρωμάτων» άναφέρεται από τόν Κωστή⁵⁷ και άναλύεται έκτενέστερα από τόν Λιάκο. Η διάχυση της βιομηχανικής εργατικής τάξης μέσα σε αυτά τά «μεσαία στρώματα», των όποιων ή ευημερία υποτίθεται ότι διαρκώς αυξάνει, δυσχεραίνει την κατανόηση του άπεργιακού φαινομένου της Μεταπολίτευσης όχι λιγότερο απ' ό,τι ή όπτική του Γ. Δράκου. Τό πρόβλημα ξεκινά ήδη από τη δεκαετία του 1960. Ο Λιάκος άναφέρεται έκτενώς στον έξηλεκτρισμό της χώρας (ζήτημα τό όποιο έχει άναλύσει και ό Κωστής στό *Κράτος και Έπιχειρήσεις*), τονίζοντας, πάντως, τόν άνισο και άργό τρόπο επέκτασης του δικτύου στίς όρεινές περιοχές και τά νησιά⁵⁸. Κατόπιν έξετάζει την άπόκτηση οικιακών συσκευών στό πλαίσιο της διάδοσης της νέας καταναλωτικής κουλτούρας. Στην Ελλάδα, πράγματι, δεν φαίνεται να δημιουργήθηκε μεγάλο χρονικό κενό μεταξύ της παροχής ήλεκτρικού ρεύματος στά σπίτια και στην άπόκτηση ήλεκτρικών συσκευών, σε αντίθεση π.χ. μέ ό,τι συνέβη στή Γερμανία⁵⁹. Όμως, άκόμη δεν διαθέτουμε έπαρχεις πληροφορο-

56. Γ. Δράκος, *Στόν Άστικισμό της Δημιουργίας*, ό.π., σ. 98, 119-122. Ο βιομήχανος υποστήριξε κάποιες φορές ότι οι καθοδηγητές των άπεργών βρίσκονταν εκτός του εργοστασίου και άλλες φορές ότι ήταν μειοψηφικοί, «προνομιούχοι» εργάτες που είχαν λίγα χρόνια εργασίας στην Ίζόλα.

57. Κ. Κωστής, *Τά Κακομαθημένα Παιδιά*, ό.π., σ. 764.

58. Α. Λιάκος, *Ο Έλληνικός 20ός Αιώνας*, ό.π., σ. 356.

59. Στή Γερμανία, περισσότερο από τό 50% των οικιών φωτιζονταν μέ ήλεκτρικό ρεύμα ήδη από τό 1927. Οι οικιακές ήλεκτρικές συσκευές όμως προορίζονταν άκόμη μόνο για τίς έλίτ. Η δυτικογερμανική άγορά οικιακών ήλεκτρικών συσκευών έμφάνισε σημάδια κορεσμού στό δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1960. Βλ. Nina Lorkowski, «Managing Energy Consumption. The Rental Business for Storage Water Heaters of Berlin's Electricity Company from the Late 1920s to the Early 1960s», στό Nina Möllers - Karin Zachmann (έπιμ.), *Past and Present Energy Societies*.

ορίες για τούς ρυθμούς με τούς όποιους πραγματοποιήθηκε ό «πραγματικός» έξηλεκτρισμός τών νοικοκυριών τών κατώτερων στρωμάτων, με δεδομένο ότι οί οικιακές ήλεκτρικές συσκευές άγοράζονταν σταδιακά και όχι όλες μαζί⁶⁰. Άκόμη περισσότερες έπιφυλάξεις δημιουργούν όπτικές εικόνες όπως «ή πόλη πλημμύρισε από αυτοκίνητα»⁶¹, όχι μόνο από τήν άποψη τού ρυθμού άπόκτησης τών άγαθών αυτών, αλλά και από τήν άγνόηση τών έναλλακτικών (και ύποδεέστερων, από άποψη κοινωνική και άξίας) μεταφορικών μέσων: στό νέο πάρκινγκ πού διαμόρφωσε ή Ίζόλα κατά τήν ανανέωση τών έγκαταστάσεών της στήν Καλλιθέα, τό 1963, διαμορφώθηκε ένας χώρος στάθμευσης «τών αυτοκινήτων τών ύπαλλήλων τής έταιρείας» και ένας άλλος χώρος για τή στάθμευση «δικύκλων και τρικύκλων τού έργατοϋπαλληλικού προσωπικού»⁶².

Πέραν αυτου, στον Έλληνικό 20ό Αίωνα βρίσκουμε έναν άποκλειστικά θετικό άπολογισμό τών άποτελεσμάτων πού έπέφερε για τίς γυναίκες ή διάδοση τών οικιακών ήλεκτρικών συσκευών, με κριτήριο τή μείωση τού χρόνου για τίς οικιακές εργασίες⁶³. Η θέση αυτή ταυτίζεται σε μεγάλο βαθμό με τίς ίδιες τίς «χειραφετητικές» διακηρύξεις πού άποτελουσαν ένα από τά θέματα τών διαφημιστικών έκστρατειών τών βιομηχανιών τού κλάδου. Η μεταμόρφωση τού οικιακού χώρου εργασίας τών γυναικών και τής εκτέλεσης τών ίδιων τών εργασιών δέν άμφισβητείται. Θα πρέπει όμως νά κατανοήσουμε τή διαδικασία ως μιά όποιαδήποτε έκμηχάνιση: άπαιτούνται και άλλες προϋποθέσεις για νά δράσει άπελευθερωτικά. Τό βέβαιο είναι ότι ή παροχή ύπηρεσιών φροντίδας από τή γυναίκα προς τόν άνδρα και τά παιδιά έγινε περισσότερο παραγωγική· δέν γνωρίζουμε όμως εάν αυτό πράγματι μεταφράστηκε σε περισσότερο έλεύθερο χρόνο, ούτε πώς ξεοδεύτηκε ό χρόνος αυτός. Πά πόσες γυναίκες ό χρόνος πού άπελευθερώθηκε ξεοδεύτηκε στήν παροχή έπιπλέον ύπηρεσιών φροντίδας προς τά μέλη τής οικογένειας; Πά πόσες άλλες οί οικιακές εργασίες συνδυάστηκαν με πληρωμένη εργασία έντός σπιτιού, π.χ. με τή χρήση ραπτομηχανής⁶⁴, και συνεπώς δέν προώθησαν, στον βαθμό πού εύκολα δεχόμαστε, ούτε τήν έξω-οικιακή εργασία ούτε τήν κοινωνικοποίηση;

How Energy Connects Politics, Technologies and Cultures, Transcript Verlag, 2012, σ. 141-142· Sophie Gerber, «“We want to live electrically!”. Marketing Strategies of German Power Companies in the 20th Century», στο ίδιο, σ. 97.

60. Β. Καραποστόλης, *Η Καταναλωτική Συμπεριφορά*, ό.π.

61. Α. Λιάκος, *Ο Έλληνικός 20ός Αίώνας*, ό.π., σ. 364.

62. π. *Ίζολικά Νέα*, άρ. 22, 6 Αυγούστου 1963.

63. Α. Λιάκος, *Ο Έλληνικός 20ός Αίώνας*, ό.π., σ. 365-366.

64. Πά τήν άμειβόμενη εργασία τών γυναικών στήν Ελλάδα με χρήση ραπτομηχανής στο σπίτι έως τό 1930 βλ. Leda Papastefanaki, «Sewing at Home in Greece, 1870s to 1930s. A Global History Perspective», στο Μ. Nilsson, Ι. Mazumdar, S. Neunsinger (έπιμ.), *Home-Based Work and Home-Based Workers (1800-2021)*, Λάντνεν 2022, σ. 74-95.

Στόν *Έλληνικό 20ό Αιώνα* δέν γίνεται ξεχωριστή ἀναφορά στή μισθωτή ἐργασία κατά τή μεταπολεμική περίοδο. Ἡ ἐπιλογή αὐτή σχετίζεται προφανῶς μέ τή θέση τοῦ συγγραφέα ὅτι «ἡ ἑλληνική κοινωνία δέν ἀπέκτησε μιὰ κλασική ταξική δομή», καθώς «οἱ αὐτοαπασχολούμενοι ἦταν περίπου ὅσοι καί οἱ μισθωτοί ἐργάτες». Ἡ βιομηχανική ἐργατική τάξη κατανέμεται μεταξύ τῶν «φτωχῶν» (ἐργάτριες στή βιοτεχνία καί τή μικρή βιομηχανία) καί τῶν «μεσαίων στρωμάτων» (ἐργάτες στίς μεγάλες κρατικές βιομηχανίες)⁶⁵. Στό σημεῖο αὐτό ἴσως ὑποβόσκει μιὰ ἀντίληψη περί «διπλῆς διάχυσης» τῆς ἐργατικῆς τάξης στούς φτωχοῦς καί τά μεσαία στρώματα. Μέ αὐτήν τήν ἔννοια τροποποιεῖται ἡ παλαιά θέση τοῦ Πέτρου Πιζάνια περί διάχυσης τῆς ἐργατικῆς τάξης τοῦ Μεσοπολέμου μέσα στούς φτωχοῦς⁶⁶, μέ τήν προσθήκη τώρα τῶν μεσαίων στρωμάτων, καί δίχως τή ρητή ἄρνηση τῆς δυνατότητας συγκρότησης ἐργατικῆς τάξης. Σέ κάθε περίπτωση, ἡ διαίρεση τῆς βιομηχανικῆς ἐργατικῆς τάξης στά δύο παραπάνω τμήματα ἀφήνει ἀπ' ἑξω τόν κύριο ὄγκο τῆς ἀνδρική μισθωτῆς ἐργασίας στίς μικρές καί μεσαίες βιομηχανίες (ὅπως καί τή γυναικεία ἐργασία στίς μεγάλες κλωστοῦφαντουργίες), στίς ὁποῖες, ὅπως ἀναφέρει ὁ Λιάκος, εἶχε σέ σημαντικό βαθμό στηριχθεῖ ἡ ἀνάπτυξη.

Συνολικά, δέν ἀμφισβητεῖται ὅτι «ἡ ὥρα τῆς κοινωνίας τῆς ἀφθονίας ἔφθανε», οὔτε ὅτι «οἱ προσδοκίες γιά ἀνάπτυξη καί εὐημερία αὐξάνονταν»⁶⁷. Ὅμως χρειάζεται νά ἐξετάσουμε ἀπό πιό κοντά τό ἐνδεχόμενο ὁ βαθμός συμμετοχῆς τῶν διαφόρων κοινωνικῶν στρωμάτων σέ αὐτή τή διαδικασία νά ὑπῆρξε πολύ διαφοροποιημένος, τόσο ὡς πρός τόν χρόνο ἀπόκτησης τῶν πολυπόθητων διαρκῶν ἀγαθῶν ὅσο καί ὡς πρός τήν πραγματική ἀξία χρήσης τους, τή διαβάθμιση καί τήν ποιότητά τους. Ἐξάλλου αὐτό ἀφήνει νά ἐννοηθεῖ καί ὁ Λιάκος ὅταν, τελικά, ἀναφέρεται στή «βαθμιδωτή» καί «ἀκτινωτή» διάδοση τοῦ καταναλωτικοῦ προτύπου⁶⁸. Οἱ κοινωνικές κινητοποιήσεις τῆς δεκαετίας τοῦ 1960, ὅπως καί αὐτές τῆς «πρώιμης» Μεταπολίτευσης, παρέχουν ἓνα μέτρο γιά νά ἐκτιμηθεῖ ἡ ἄποψη τῶν ἴδιων τῶν κοινωνικῶν ὑποκειμένων ἀναφορικά μέ τό ἐπίπεδο ἱκανοποίησης τῶν προσδοκιῶν τους. Ὅποσοδήποτε δέν συνάδουν μέ τήν εἰκόνα μιᾶς κοινωνίας πού ἀπλῶς ἀναμένει παθητικά τήν ὥρα πού ἡ εὐημερία θά ἀγγίξει ὅλα τά μέρη της. Φαινόμενα ὅπως ἡ ἐμφάνιση τῶν «115» σωματείων, τά ὁποῖα καταγρά-

65. Α. Λιάκος, *Ὁ Ἕλληνικός 20ός Αἰώνας*, ὁ.π., σ. 362. Ὁ ταυτόχρονος διαχωρισμός κατά φύλο, κατά μέγεθος βιομηχανίας καί κατά ἰδιοκτησιακό καθεστῶς ἐγείρει μεθοδολογικά ζητήματα. Πά νά περιοριστοῦμε μόνο σέ δύο ἀπ' αὐτά, ἡ γυναικεία ἐργασία κυριαρχοῦσε στίς μεγάλες κλωστοῦφαντουργίες ὄχι λιγότερο ἀπ' ὅ,τι ἡ ἀνδρική στίς μεγάλες χαλυβουργίες – δέν ὑπάρχουν ὅμως ἐνδείξεις ὅτι ἡ ἐργασία τῶν γυναικῶν ἀμειβόταν καλύτερα ἀνάλογα μέ τό μέγεθος τῆς ἐπιχείρησης. Κατά συνέπεια, δέν εἶναι σαφές τό γιατί οἱ ἐργάτριες δέν κατατάσσονται σύσσωμες στούς «φτωχοῦς». Στούς ἄνδρες, δέν γνωρίζουμε μέ βεβαιότητα ἐάν καί κατά πόσον ἡ ἀμοιβή τῶν ἀνεπίδευτων ἐργατῶν διέφερε μεταξύ δημόσιων καί ἰδιωτικῶν βιομηχανιῶν.

66. Π. Πιζάνιας, *Οἱ Φτωχοί τῶν Πόλεων*, ὁ.π.

67. Α. Λιάκος, *Ὁ Ἕλληνικός 20ός Αἰώνας*, ὁ.π., σ. 366.

68. στό ἴδιο.

φονται στά *Κακομαθημένα Παιδιά*⁶⁹ αλλά απουσιάζουν από τόν *Έλληνικό 20ό Αιώνα* (όπου δίνεται πολύ μεγάλη βαρύτητα στά κινήματα «άμφισβήτησης» τών νέων), δέν εξέφραζαν μόνο αίτήματα έκδημοκρατισμού του συνδικαλισμού αλλά και μισθολογικών αυξήσεων.

Τό ίδιο πρόβλημα έντείνεται στή Μεταπολίτευση. Ό Λιάκος αναφέρει ότι μεταξύ 1975-1985 ή κατανάλωση τών κατώτερων στρωμάτων αυξήθηκε πολύ περισσότερο από εκείνη τών «ύψηλότερων μεσαίων στρωμάτων». Καί άμέσως μετά: «Τά μεσοστρώματα ήταν ό μεγάλος κερδισμένος τής Μεταπολίτευσης»⁷⁰. Είναι δύσκολο νά μή δει κανείς έδω, όχι άπλως μιά διάχυση τών «κατώτερων στρωμάτων» στά «μεσοστρώματα», αλλά μιά γοργή και ριζική εξέλιξη τών πρώτων. Γενικότερα, στίς «μεγάλες άφηγήσεις» ανακύπτει τό πρόβλημα τής συμπίεσης του ιστορικού χρόνου, μέ τρόπο πού παρακάμπτει τούς πραγματικούς ρυθμούς εξέλιξης, τίς έμπειρίες και τίς άξιολογήσεις τών ανθρώπων.

Έκδημοκρατισμός, άπεργίες και κρίση τής βιομηχανίας

Τόσο ό Κωστής όσο και ό Λιάκος αναφέρονται στίς άπεργίες πού έλαβαν χώρα στή Μεταπολίτευση, στή βιομηχανία και ευρύτερα, αλλά από διαφορετική σκοπιά. Καί οι δύο δέχονται, άναμενόμενα, ότι αυτό πού επέτρεψε τήν άπεργιακή έκρηξη ήταν ή πτώση τής δικτατορίας. Ό Κωστής δέν ένδιαφέρεται νά έρμηνεύσει τή μαχητική διεκδίκηση μισθολογικών αίτημάτων από τούς εργάτες βιομηχανίας, στρέφοντας τό ένδιαφέρον του κυρίως στή μετέπειτα άποβιομηχάνιση. Ό Λιάκος, από τήν άλλη, έξηγγεί τόν εργοστασιακό συνδικαλισμό ως φαινόμενο πού όφείλεται στή συμπίεση του βιοτικού επιπέδου κατά τήν προηγούμενη περίοδο, και τό συνδέει μέ άνάλογες εξέλιξεις στήν Ίταλία και τήν Ίσπανία. Ός άποτέλεσμα του εργοστασιακού κινήματος αναφέρει τή συμβολή του στή συγκρότηση του ευρύτερου κινήματος ριζοσπαστισμού πού έφερε τήν έκλογική νίκη του ΠΑΣΟΚ τό 1981⁷¹. Σέ αυτό τό άμιγώς πολιτικό άποτέλεσμα μπορεί νά προστεθεί ή συμβολή τών άπεργιών στον έκδημοκρατισμό του βιομηχανικού χώρου εργασίας και στήν προώθηση τών συλλογικών διαπραγματεύσεων άνά έπιχείρηση. Η μετέπειτα θεσμοθέτηση τών έπιχειρησιακών ΣΣΕ, πού σέ κάποιο βαθμό βασίστηκε στήν πρακτική τής ύπογραφής πρωτοκόλλων τριμερούς συνεργασίας τό δεύτερο μισό τής δεκαετίας του 1970, μπορεί νά θεωρηθεί ως μιά από τίς έλάχιστες

69. Κ. Κωστής, *Τά Κακομαθημένα Παιδιά*, ό.π., σ. 771.

70. Α. Λιάκος, *Ό Έλληνικός 20ός Αιώνας*, ό.π., σ. 458.

71. στό *ίδιο*, σ. 447-449. Πρόκειται γιά τό άπλό και εύστοχο σχήμα πού έχει προτείνει και ό David Close: ή μεταπολεμική ευημερία ήταν άνιση· οι πολιτικές συνθήκες άπέτρεπαν τίς διεκδικήσεις· στή Μεταπολίτευση, ή εργατική εξέγερση ήταν άναμενόμενη (D. Close, *Έλλάδα 1945-2004. Πολιτική, Κοινωνία, Οικονομία*, Μετάφραση: Γιώργος Μερτίκας, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 102).

θεσμικές αλλαγές που επήλθαν ως αποτέλεσμα της αυτόνομης δράσης μιάς κοινωνικής ομάδας μετά τη Μεταπολίτευση. Με βάση αυτά τα χαρακτηριστικά, είναι δύσκολο να ενταχθεί το εργοστασιακό κίνημα στο ευρύτερο σχήμα του *Έλληνικού 20ού Αιώνα* για την κουλτούρα της Μεταπολίτευσης, το οποίο συνδέει, με τρόπο επίμονο αλλά αρκετά ασαφή, τον καταναλωτισμό με τον πολιτικό ριζοσπαστισμό: «οί κόκκινες σημαίες και τό σφυροδρέπανο συναγωνίζονταν ως σύμβολα την ελληνική σημαία στο όπτικό πεδίο των πόλεων, τό όποιο βέβαια είχε καταστεί πολύ πίο πλούσιο και ποικίλο μέσα από τίς έμπορικές διαφημίσεις και τίς ύποσχέσεις του νέου καταναλωτισμού»⁷².

Συνέβαλαν οί άπεργίες αυτές στην κρίση της εγχώριας βιομηχανίας; Από την άποψη της επιβάρυνσης του κόστους της παραγωγής, είναι δύσκολο να γίνουν γενικεύσεις. Η απάντηση θά πρέπει να είναι μάλλον αρνητική. Οί ίδιοι οί πρωτεργάτες του εργοστασιακού κινήματος της Μεταπολίτευσης έκφραζονταν μέ ιδιαίτερη άπογοήτευση για τά άποτελέσματα των ενεργειών τους, τονίζοντας ότι τό κίνημα δέν είχε πετύχει ούτε τούς στοιχειώδεις στόχους του⁷³. Ο Γ. Δράκος ύπολόγιζε σέ 63 έκατομμύρια δρχ. την άπώλεια έσόδων από τή δεύτερη άπεργία στην Ίζόλα (τοποθετώντας την δίπλα σέ πλθθος άλλων οικονομικών επιβαρύνσεων)⁷⁴, αλλά ή έπιχείρηση είχε ήδη μεταφέρει τό μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής στη Θήβα, όπου λειτουργούσε νέο εργοστάσιο, μέ διαφορετικό προσωπικό και άλλο εργατικό σωματείο, ένδεχομένως πίο συνεργάσιμο μέ την εργοδοσία⁷⁵. Στην Πίτσος, τό 1979, μετά την έξαγορά από την κοινοπραξία Bosch-Siemens, ύπογράφηκε έπιχειρησιακή σύμβαση εργασίας ή όποία άκολουθούσε πιστά την Έθνική Γενική ΣΣΕ του έτους εκείνου⁷⁶. Γενικότερα, οί εργοστασιακές οργανώσεις των μισθωτών περισσότερο πίεζαν τούς βιομήχανους να άποδεχθούν την ύπαρξη ένός συνομιλητή έντός της έπιχείρησης παρά κατόρθωναν να τούς επιβάλουν μεγάλες μισθολογικές αύξήσεις. Η όποια αύξηση του εργατικού κόστους δέν προήλθε ως άποτέλεσμα εργατικών κινητοποιήσεων ανά έπιχείρηση, αλλά μέσα από τό ύφιστάμενο από τό 1955 σύστημα συλλογικών διαπραγματεύσεων.

Είναι σέ αυτό τό σημείο που ό Κωστής έντοπίζει μία σημαντική αλλαγή, την όποια άποδίδει στην πτώση της δικτατορίας. Άκολουθώντας και έδώ τόν Χρυσάφη Ίορδάνογλου⁷⁷, στόν *Πλοῦτο της Ελλάδας* κάνει λόγο για «όμηρία» της

72. Α. Λιάκος, *Ο Έλληνικός 20ός Αιώνας*, ό.π., σ. 415.

73. Νίκος Μανίκας, «Τό εργοστασιακό κίνημα '74-'81: συνοπτικός άπολογισμός», στό Ν. Μανίκας - Μ. Χαραλαμπίδης, *Γιά ένα νέο Συνδικαλιστικό κίνημα* (Τετράδια των Συμβουλίων 1), Αθήνα 1984, σ. 11-24.

74. Γ. Δράκος, *Στόν Άστερισμό της Δημοοργίας*, ό.π., σ. 119.

75. Προλεταριακός Άγώνας, *Η Πείρα της Ίζόλα. Όπλο για τό Προχώρημα του Προλεταριακού Άγώνα*, Αθήνα 1977, σ. 56 κ.έξ.

76. Άντίγραφο της σύμβασης βρίσκεται στην κατοχή μου.

77. Χ. Ίορδάνογλου, *Κράτος και Όμάδες Συμφερόντων. Μιά Κριτική της Παραδεδεγμένης Σοφίας*, Αθήνα 2013.

οικονομίας μετά τό 1974 από τίς άπεργίες, ή όποία είχε ώς άποτέλεσμα νά χορηγοϋνται μισθολογικές αύξήσεις μεγαλύτερες από τήν αύξηση τής παραγωγικότητας. Οί αύξήσεις αυτές έκαναν «άναπόφευκτες» τίς έξελίξεις στόν τομέα τής μεταποίησης. Παρακάτω εξηγεϊ ότι αναφέρεται στίς άπεργίες «γενικού χαρακτήρα», δεδομένης τής περιορισμένης ισχύος τών επιχειρησιακών σωματείων⁷⁸. Η έπιλογή τής έκφρασης «όμηρία» είναι τό λιγότερο άστοχη αντιπαραθέτει τούς άπεργούς στήν «οικονομία», σάν νά μήν επρόκειτο γιά τούς ίδιους μισθωτούς πού συμμετέχουν, όταν δέν άπεργοϋν, στήν οικονομική δραστηριότητα. Τό σημαντικότερο, ή θέση αυτή δέν συνάδει μέ άλλα σημεία τής ανάλυσης τοϋ ίδιου τοϋ συγγραφέα, μέ τά όποια εξηγεϊται ή κρίση τής έγχώριας βιομηχανίας ώς άποτέλεσμα συνδυασμοϋ τής πρώτης πετρελαϊκής κρίσης μέ τά έγγενή προβλήματα τής βιομηχανίας⁷⁹, θέση πού ύπάρχει καί στόν Λιάκο καί θεωροϋμε ότι είναι ευρύτερα άποδεκτική. Έάν ή αύξηση τοϋ μισθολογικού κόστους έκανε «άναπόφευκτη» τήν ύφεση στόν κλάδο, προκύπτει ότι όλες αυτές οί έγγενείς άδυναμίες τής βιομηχανίας ήταν άναστρέψιμες, εάν οί μισθολογικές αύξήσεις ήταν μικρότερες. Δεδομένου ότι οί βιομήχανοι δέν κατόρθωσαν, ή δέν ένδιαφέρθηκαν, νά έπιλύσουν αυτές τίς άδυναμίες μεταξύ 1950 καί 1973, δηλαδή έντός ενός ευνοϊκότερου διεθνούς περιβάλλοντος καί όταν οί μισθοί αύξάνονταν βραδύτερα από τήν παραγωγικότητα, δέν είναι εύκολο νά δεχθεί κανείς ότι θά τό έπρατταν μετά τή Μεταπολίτευση. Αντίθετα, γιά τόν Λιάκο, οί άπεργίες δέν προκάλεσαν τήν κρίση τής βιομηχανίας, αλλά διαμόρφωσαν νέους συσχετισμούς δύναμης, μη έπιτρέποντας τήν προσπάθεια ξεπεράσματος τής κρίσης μέσω τής μείωσης τών μισθών⁸⁰.

Άπομένει νά σχολιαστεί ή άναφορά τοϋ Κωστή στόν «γενικό χαρακτήρα» τής άπεργιακής δραστηριότητας. Έδώ έπαναλαμβάνεται, οϋσιαστικά, μιά θέση πού διατύπωσε πρώτος ό Χρήστος Ίωάννου. Σύμφωνα μέ τόν Ίωάννου, ή σχεδόν πλήρης άναποτελεσματικότητα τών άπεργιών τήν περίοδο 1976-1981, όταν καί κυριάρχησαν οί άπεργίες sé έπίπεδο άνω τοϋ δευτεροβάθμιου, τροφοδότησε «τό μηχανισμό τών πολιτικών προσδοκιών καί τών κοινοβουλευτικών πολιτικών μεταβολών». Αναλυτικότερα, ή άδυναμία τών μισθωτών νά ίκανοποιήσουν τά αίτήματά τους sé έπίπεδο έπιχείρησης έδωσε στίς άπεργίες τής περιόδου 1975-1981, ιδίως sé αυτές τοϋ 1979-1980, χαρακτήρα κινήματος διαμαρτυρίας. Τά αίτήματα αυτών τών άπεργιών ήταν κατά βάση οικονομικά αλλά γενικού χαρακτήρα (π.χ. αυτόματη τιμαριθμική αναπροσαρμογή), έντάσσονταν στά κομματικά προγράμματα, καί τά συνδικάτα τά προωθοϋσαν λόγω τοϋ έλέγχου τους από τίς κομματικές παρατάξεις. Έτσι ό συνδικαλισμός διαπλεκόταν μέ τόν κομματικό άνταγωνισμό⁸¹.

78. Κ. Κωστής, *Ό Πλοϋτος τής Ελλάδας*, ό.π., σ. 456-460.

79. στό *ίδιο*, σ. 404-405, 447, 470-476.

80. Α. Λιάκος, *Ό Έλληνικός 20ός Αιώνας*, ό.π., σ. 451.

81. Χ. Ίωάννου, *Μισθωτή Άπασχόληση*, ό.π., σ. 154-176.

Η κυριαρχία των μονοήμερων και διήμερων άπεργιών στον εργατικό συνδικαλιστικό χώρο, ειδικά προς τó τέλος τής δεκαετίας του 1980, όπως και ή συστράτευση συνδικαλιστών και κομμιάτων, δέν επιδέχονται άμφισβήτηση. Η άπόδοση των φαινομένων αυτών, ώστόσο, στην άναποτελεσματικότητα των άνά επιχείρηση άπεργιών εΐναι συζητήσιμη. Η δομή τής άπασχόλησης στην Έλλάδα έδινε στό κίνημα των έργοστασιακών εργατών ούτως ή άλλως σχετικά περιθωριακό ρόλο έντός του ευρύτερου συνδικαλιστικού κινήματος. Αυτό σήμαινε ότι ή κυριαρχία των δευτεροβάθμιων συνδικαλιστικών ένώσεων των μισθωτών, είτε έπίσημων (Έργατικά Κέντρα, όμοσπονδίες) είτε άνεπίσημων και έφήμερων (συνεννοήσεις συνδικάτων πού έλεγχε ή άντιπολίτευση) ήταν έξαρχής δεδομένη, άνεξάρτητα άπό τήν έπιτυχία ή όχι των επιχειρησιακών σωματείων. Αυτό πού συνέβαινε ήταν ότι τά συνδικάτα προσάρμοζαν τήν τακτική τους στίς άποφάσεις των κυβερνήσεων νά διατηρήσουν τό ύφιστάμενο πλαίσιο παραγωγής ΣΣΕ, μέσω των όποιων χορηγούνται οί αύξήσεις στον έθνικό κατώτατο μισθό και, στή συνέχεια, στους κατώτατους μισθούς των όμοιοεπαγγελματιών ΣΣΕ. Μόνο οί βιομηχανικοί εργάτες επιχείρησαν, όπως άναφέρθηκε, νά παρακάμψουν τό έπίσημο αυτό σύστημα ρύθμισης των εργασιακών σχέσεων. Σέ ένα κράτος όπου οί συλλογικές διαπραγματεύσεις άποτελούσαν κεκαλυμμένο τρόπο άσκησης τής εισοδηματικής πολιτικής, οί μονοήμερες και διήμερες γενικές άπεργίες ήταν ένας τρόπος άσκησης πίεσης πάνω στην κυβέρνηση, ή όποία στό τέλος θά λάμβανε τίς άποφάσεις⁸². Μιά άλλη έπιλογή θά ήταν ό προσδιορισμός των ήμερομισθίων μέ τεχνοκρατικό τρόπο – κάτι τό όποιο άπέτέλεσε στην πραγματικότητα πρόταση του ΣΕΒ τό 1976. Άντιδρώντας στην άπόφαση τής διαιτησίας νά χορηγήσει 17% αύξηση, σέ δύο δόσεις, μέσω τής νέας Έθνικής Γενικής ΣΣΕ, ό πρόεδρος του ΣΕΒ άπαίτησε τήν ίδρυση «οικονομικού και κοινωνικού συμβουλίου» πού θά καθόριζε τά ήμερομισθια: «Δέν εΐναι δυνατόν, ούτε έμεις οί διοικούντες τίς επιχειρήσεις νά λέμε ότι θά δώσουμε τόσο τοίς έκατό αύξηση, ούτε οί εργάτες νά λένε ότι έμεις θέλουμε τόσο, χωρίς έπαρκή στοιχεία πού νά θεμελιώνουν άντικειμενικά τήν άποψη τους»...«Δέν εΐναι»...«έπιτρεπτό, μετά ένα χρόνο άπό τήν πρότασή μας νά μήν έχει άκόμη έτοιμασθεί ό νόμος για τή σύστασή του, ή όποία θά άποτελέσει τό βάρσο για τήν κοινωνική μας ειρήνη»⁸³.

Ό Λιάκος χαρακτηρίζει τή δεκαετία του 1980 ως τή «χρυσή έποχή» για τους βιομηχανικούς εργάτες άπό άποψη μισθών και συνδικαλιστικών έλευθεριών.

82. Άμέσως μετά τή Μεταπολίτευση καταργήθηκε, όπως άναφέρθηκε, ή δυνατότητα του Ύπουργού Έργασίας νά τροποποιεί νομομερως τίς ΣΣΕ ή τίς αντίστοιχες Διαιτητικές Άποφάσεις, αλλά δυνατότητες έλέγχου συνέχιζαν νά ύφίστανται μέσω τής διατήρησης του κρατικού έκπροσώπου στα διαιτητικά δικαστήρια.

83. Α. Μαρινόπουλος, «Τά Καίρια Προβλήματα για τή Βιομηχανία», *Δελτίον* ΣΕΒ, άρ. 329, 15 Μαρτίου 1976.

Αυτό συνέβη, σύμφωνα με τόν συγγραφέα, με άνορθόδοξο τρόπο: οί έργοστασιακοί εργάτες επιδίωξαν τήν «κρατική έγγύηση τής λειτουργίας τών επιχειρήσεων τους», κάτι πού είχε ως άποτέλεσμα –μετά τίς κρατικοποιήσεις μεγάλων βιομηχανιών– τό πέρασμα άπό έναν αυτόνομο σέ έναν «νέο κρατικό συνδικαλισμό»⁸⁴. Στίς κρατικοποιημένες επιχειρήσεις, είναι εύνόητο ότι οί εργοστασιακοί εργάτες άπηύθυναν τά αίτήματά τους στίς διορισμένες άπό τίς κυβερνήσεις διοικήσεις τών εργοστασίων. Τά εργοστασιακά σωματεία, σέ αυτές τίς περιπτώσεις, άντλούσαν τή δύναμή τους περισσότερο άπό τίς σχέσεις τους μέ τίς διοικήσεις καί τό κόμμα πού βρισκόταν στήν έξουσία (κατά βάση τό ΠΑΣΟΚ) παρά άπό τήν πραγματική έπιρροή τους μέσα στό εργατοϋπαλληλικό προσωπικό⁸⁵. Αυτό πού παραμένει συζητήσιμο είναι τό κατά πόσον ύπάρχουν συνέχειες στή συνδικαλιστική συμπεριφορά τών εργοστασιακών εργατών μέ τήν άμέσως προηγούμενη περίοδο. Κατά πρώτον, τά εργοστασιακά σωματεία τής δεκαετίας του 1970 άπέφρυσαν τόσο τόν πολιτικοποιημένο λόγο όσο καί τήν άπευθυνση πρós τό κράτος. Δέν επιδίωκαν τήν κρατική μεσολάβηση, αλλά ούτε καί τή μεσολάβηση άνωτερων συνδικαλιστικών όργάνων. Έξαναγκάζονταν πολλές φορές νά άποδεχθούν τέτοιες παρεμβάσεις, λόγω του ίσχύοντος θεσμικού πλαισίου εργασιακών σχέσεων (πού πρακτικά καθιστούσε άνευ άντικειμένου τίς συλλογικές διαπραγματεύσεις ανά έπιχείρηση) καί τής ανάγκης του κράτους νά διατηρήσει τόν διαμεσολαβητικό ρόλο τής ΓΣΕΕ καί τών δευτεροβάθμιων εργατικών ένώσεων, όπως αυτός ίσχυε τή δεκαετία του 1960⁸⁶. Κατά δεύτερον, δέν είναι βέβαιο ότι τά αίτήματα για έθνικοποιήσεις προωθήθηκαν άπό τίς ίδιες εργοστασιακές όργανώσεις (καί τίς ίδιες φυσικές ήγεσίες) πού διαδραμάτισαν πρωταγωνιστικό ρόλο τήν άμέσως προηγούμενη περίοδο. Η ίδρυση τής Όμοσπονδίας Βιομηχανικών Έργατοϋπαλληλικών Σωματείων (ΟΒΕΣ) τό 1979, τήν όποία ό Λιάκος αναφέρει, έγινε άπό μόλις τέσσερα σωματεία. Η συντριπτική πλειοψηφία τών όργανώσεων πού

84. Α. Λιάκος, *Ό Έλληνικός 20ός Αιώνας*, ό.π., σ. 450-453.

85. Για τήν περίπτωση τής ΛΑΡΚΟ βλ. Ευστάθιος Καρατζογιάννης, *Σχέση Άνάμεσα στή Συνδικαλιστική Δράση καί τίς Άτυπες Έργασιακές Σχέσεις. Τό Παράδειγμα τής ΛΑΡΚΟ*, διδ. διατρ., Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1999.

86. Στο άρχείο του Έργατικού Κέντρου Θεσσαλονίκης (ΕΚΘ) σώζονται πλείστα άρχεία πού δείχνουν εύγλωττα τόν τρόπο λειτουργίας του έπίσημου συνδικαλισμού τή δεκαετία του 1960. Οί όμοιοεπαγγελματικές όργανώσεις, άκόμη καί όταν στόχευαν στήν έπίλυση προβλημάτων σέ μία μόνο έπιχείρηση, άπευθύνονταν στό ΕΚΘ, για νά ζητήσουν τή μεσολάβησή του τόσο άπέναντι στον εργοδότη όσο καί για ένημέρωση τής οίκειάς Έπιθεώρησης Έργασίας. Σέ ένα άπό τά πρώτα της δελτία τύπου μετά τή Μεταπολίτευση, ή διορισμένη άπό τήν Κυβέρνηση Έθνικής Ένότητας διοίκηση τής ΓΣΕΕ κατήγγειλε τήν «ύποκινούμενη άναταραχή» στον εργατικό τομέα καί προειδοποίησε ότι δέν έπρόκειτο νά υίοθετησει κανένα εργατικό αίτημα πού προωθούνταν δίχως τήν πρότερη σύμφωνη γνώμη της, καθώς καί έκείνη του άρμόδιου Έργατικού Κέντρου (ΓΣΕΕ, «Έκτακτος Άνακοίνωσης», 21 Όκτωβρίου 1974, Άρχείο Όστορίας Συνδικάτων ΓΣΕΕ).

έντάχθηκαν στη συνέχεια στην ΟΒΕΣ (7 στά 10 σωματεία) ιδρύθηκαν μεταξύ 1979 και 1983⁸⁷. Φαίνεται ότι η στροφή στον συνδικαλισμό με άπευθυνη προς τό κράτος ήταν αποτέλεσμα και μιας ριζικής ανανέωσης της εργοστασιακής εργατικής εκπροσώπησης.

■

Στις μελέτες που εξετάστηκαν στο παρόν άρθρο, παρατηρούνται ορισμένες ομοιότητες αλλά και σημαντικές διαφορές στον τρόπο με τον οποίο η εργασία ενσωματώνεται στις αφηγήσεις για τη μεταπολεμική περίοδο έως και την «πρώιμη» Μεταπολίτευση. Είναι δελεαστικό να αποδίδονται οι διαφορετικές έρμηνειες της ελληνικής ιστορίας στις πολιτικές απόψεις των συγγραφέων, αλλά έτσι καταλήγει κανείς στο συμπέρασμα ότι η «δρθή» ιστοριογραφική μεθοδολογία είναι συμβατή μόνο με συγκεκριμένες πολιτικές απόψεις⁸⁸. Ωστόσο, μεταξύ των δύο συγγραφέων που επιλέχθηκαν εδώ, οι διαφορετικές προσεγγίσεις της εργασίας φαίνεται να προκύπτουν από διαφορές στην ανάλυση του μετεμφυλιακού κράτους, στη θεώρηση της πολιτικής ως προς τις σχέσεις της με την κοινωνία και στο επίπεδο παρακολούθησης των οικονομικών και κοινωνικών εξελίξεων (έθνικη οικονομία/καθημερινοί άνθρωποι).

Στά *Κακομαθημένα Παιδιά* και στον *Πλούτο της Ελλάδας*, η εργασία στη μετεμφυλιακή Ελλάδα εμφανίζεται σχεδόν αποκλειστικά με τη μορφή του μισθοῦ. Η θεώρηση του μετεμφυλιακού κράτους ως ενός καθεστώτος στο οποίο οι πολιτικοί δροῦσαν με αποκλειστικό γνώμονα την καταπολέμηση του Κομμουνισμού (αλλά ταυτόχρονα ἐρήμην των συμφερόντων των κοινωνικών ομάδων και ἀνεπιηρέαστοι από τούς κοινωνικούς ἀνταγωνισμούς), ἐπιτρέπει στον συγγραφέα να δημιουργήσει μιὰ εἰκόνα πλήρους ἐλευθερίας του κράτους στη ρύθμιση των μισθών και των ἐργασιακών σχέσεων. Με τὴ ματιά του Κωστή στραμμένη στους δείκτες τῆς ἐθνικῆς οικονομίας, παρακολουθεῖται ἡ ἱκανότητα του κράτους να ἐφαρμόζει οικονομικές πολιτικές που βοηθοῦν τὴν ἀνάπτυξη και παράλληλα καταπολεμοῦν τὴ φτώχεια. Ἐτσι ἡ μεταπολεμική περίοδος διαιρείται, ἀπό τὴν ἄποψη αὐτή, σὴν περίοδο του κράτους-«νοικοκύρη» και στο ἀντίθετό της, σὴν περίοδο τῆς Μεταπολίτευσης. Ὁ ἀναγνώστης δύσκολα ἀποφεύγει τὸ συμπέρασμα

87. Ὅπως προκύπτει ἀπό τὸ μητρῶο μελῶν τῆς ΟΒΕΣ.

88. Αὐτὴ εἶναι και ἡ κύρια ἔνστασή μου ἀναφορικά με τὴν κριτική του Χρήστου Τσάκα σὴν *Κακομαθημένα Παιδιά* και τὸν *Πλούτο τῆς Ελλάδας*. Ὁ Τσάκας προσάπτει στον Κωστή ὅτι ὑπέταξε τὴν ιστοριογραφία σὴν ἀνάγκη ἐξυπηρέτησης των πολιτικῶν του ἀπόψεων, ἀλλά και ὁ ἴδιος ἐπιζητᾷ μιὰ ιστοριογραφία «κοινωνικά χρήσιμη» (θὰ μπορούσε κανείς να ρωτήσει: «κοινωνικά χρήσιμη γὰ ποιόν;»). Στρέφει με αὐτὸ τὸν τρόπο τὴν προσοχή μακριὰ ἀπό τις πολλές εὔστοχες ἐπισημάνσεις του. Βλ. Χρήστος Τσάκας, «Ἐὐρω-κρίση ἐν Κενῶ: Ἱστορία και Πολιτική σὴν Ἀποτίμηση τῆς Εὐρωπαϊκῆς Στρατηγικῆς του Ἑλληνικοῦ Κράτους», π. *Τὰ Ἱστορικά*, τχ. 75, 2022, σ. 163-192.

ὅτι ἓνα αὐταρχικό κράτος εἶναι ἀπαραίτητο γιὰ τήν ὑποβοήθηση τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης – ἀντίθετα, ἓνα δημοκρατικό κράτος, ὄντας εὐάλωτο στίς κοινωνικές πιέσεις, ἐπισπεύδει τήν εὐημερία ἀλλά ὀδηγεῖται στή χρεοκοπία. Οἱ σποραδικές ἀναφορές στή διεκδικητική δράση τῶν μισθωτῶν δέν ἀποσκοποῦν στήν κατανόηση τῆς συμπεριφορᾶς αὐτῆς τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας, ἀλλά μάλλον στήν ἀνάδειξη τῆς ματαιότητος τῶν ἀπεργιῶν (ὅταν ἀκολουθοῦνται ἀπό δικτατορίες) ἢ τῆς τελικῆς ἀρνητικῆς τους ἐπίπτωσης γιὰ τοὺς ἴδιους τοὺς ἀπεργούς (μέσω τῆς συμβολῆς τῶν ἀπεργιῶν στήν κρίση τῆς βιομηχανίας καί οἰκονομίας). Ἡ διερεύνηση ἄλλων πλευρῶν τῆς ἐργασίας στερεῖται νοήματος στή συγκεκριμένη προσέγγιση καί ἀναμενόμενα ἀπουσιάζει ἀπό τίς μελέτες τοῦ Κωστή.

Ἡ *Ἑλληνικὸς 20ὸς Αἰῶνας* διαφέρει γιὰτι παρακολουθεῖ τίς ἐξελίξεις καί ἀπὸ τῆ σκοπιά τῶν καθημερινῶν ἀνθρώπων. Ἡ καταπολέμηση τῆς φτώχειας μετὰ τὸ 1950, πού στὰ *Κακομαθημένα Παιδιά* εἶναι ὑπόθεση τοῦ ἀντικομμουνιστικοῦ κράτους, ἀναδεικνύεται καί ὡς ἀτομικὴ στρατηγικὴ τῶν ἀνθρώπων πού ἐπέλεξαν τὴν ὁδὸ τῆς ἐξωτερικῆς ἢ ἐσωτερικῆς μετανάστευσης. Ἡ σταδιακὴ προσέγγιση τῆς «εὐημερίας» καί ἡ πορεία πρὸς τὴν καταναλωτικὴ κοινωνία, μὲ ἀφετηρία τὴ δεκαετία τοῦ 1960, ἐπιχειρεῖται ἐπίσης νά δοθεῖ ἀπὸ τὴ σκοπιά τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων, μὲ παρακολούθηση τῶν ἀλλαγῶν στό ἐπίπεδο τῆς κουλτούρας, τῆς γυναικειᾶς ἐργασίας καί τῆς καθημερινότητος. Εἶναι σέ αὐτὸ τὸ σημεῖο, ὡστόσο, πού ἡ ἀνάλυση ἐμφανίζει τάσεις συμπίεσης τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου –ἐγγενές χαρακτηριστικὸ τῶν «μεγάλων ἀφηγήσεων»– καί διάχυσης τῶν χαμηλότερων κοινωνικῶν στρωμάτων, ἰδιαίτερα τῆς ἐργατικῆς τάξης, στὰ μεσαῖα στρώματα. Ἡ παρουσίαση τῶν ἀπεργιῶν τῆς Μεταπολίτευσης ἀπὸ τὴ σκοπιά τῶν ἴδιων τῶν ἀπεργῶν (καί δίχως τὴν ἀπαίτηση νά συμμορφώνονται μὲ τίς ἀνάγκες τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας) διαφοροποιεῖ, τελικά, σέ κάποιον βαθμὸ αὐτὴν τὴν εἰκόνα.

Καί οἱ τρεῖς μελέτες πού σχολιάστηκαν στό παρὸν ἄρθρο θά εἶχαν ὠφελῆθαι ἀπὸ ἀναφορὴ ἔστω καί σέ ὀλιγόριθμα παραδείγματα ἀγορῶν ἐργασίας, πού θά φώτιζαν τοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους διασταυρώνονταν τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐσωτερικῆς καί ἐξωτερικῆς μετανάστευσης, τῶν κρατικῶν πολιτικῶν ρύθμισης τῆς ἐργασίας, τῶν ἀναγκῶν τῶν ἐπιχειρήσεων γιὰ γρήγορη ἐπέκταση, τῆς ἐφαρμογῆς νέων τρόπων διεύθυνσης τοῦ προσωπικοῦ καί τῆς δημιουργίας τῶν προϋποθέσεων γιὰ ἓναν νέο ἐργατικὸ συνδικαλισμὸ. Εἶναι σέ αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο ὅπου ἐκδηλώνεται μιὰ ἀδυναμία ἀξιοποίησης τῶν προσεγγίσεων πού ἀναπτύχθηκαν στήν ἱστορία τῆς ἐργασίας μετὰ τὸ 1980.